

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
Роль жінок в соціально-економічних та воєнно-політичних процесах в
Україні в період Другої світової війни
Освітньо-професійна програма
014.03 Середня освіта (Історія)

Здобувача другого (магістерського)
рівня вищої освіти
Савчук Людмили

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
Терещенко Валентин Дмитрович

РЕЦЕНЗЕНТ:
Кандидат історичних наук, доцент
Прийдун Степан Васильович

Тернопіль – 2025

Анотація

Савчук Л.В. Роль жінок в соціально-економічних та воєнно-політичних процесах в Україні в період Другої світової війни . Кваліфікаційна робота. Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль. 2025.

У кваліфікаційній роботі на основі історіографічного доробку вітчизняних вчених досліджено роль українських жінок у соціально-економічних та воєнно-політичних процесах під час Другої світової війни. Проаналізовано участь жінок у різних сферах: на фронті, у партизанському русі, трудовій діяльності на підприємствах і в господарстві, а також у волонтерській діяльності та підтримці поранених. Висвітлено особливості морального та психологічного стану жінок у складних умовах воєнного часу, їхній внесок у збереження культурних цінностей і соціальної стабільності. Окреслено вплив участі жінок на загальний результат війни та подальший розвиток українського суспільства. Проаналізовано сучасне осмислення історичної ролі жінок і запропоновано напрямки для популяризації їхнього внеску в історичну пам'ять.

Ключові слова: жінки України, Друга світова війна, соціально-економічна діяльність, військова участь, партизанський рух, волонтерство, моральний стан, культурна спадщина, історична пам'ять.

Annotation

Savchuk L.V. The role of women in socio-economic and military-political processes in Ukraine during World War II Qualification Work. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Ternopil. 2025.

In the qualification work, based on the historiographical achievements of domestic scientists, the role of Ukrainian women in socio-economic and military-political processes during World War II was studied. The participation of women in various spheres was analyzed: at the front, in the partisan movement, labor activity at enterprises and in the economy, as well as in volunteer activities and support for the wounded. The peculiarities of the moral and psychological state of women in difficult wartime conditions, their contribution to the preservation of cultural values and social stability were highlighted. The impact of women's participation on the overall outcome of the war and the further development of Ukrainian society was outlined. The modern understanding of the historical role of women was analyzed and directions for popularizing their contribution to historical memory were proposed.

Keywords: women of Ukraine, World War II, socio-economic activity, military participation, partisan movement, volunteering, morale, cultural heritage, historical memory.

Зміст

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
РОЗДІЛ 2. Українські жінки на фронті в часі Другої світової війни.....	14
2.1. Участь жінок у бойових діях.....	14
2.2 Втрати, полон і післявоєнна доля жінок-військових.....	25
РОЗДІЛ 3. Трудова діяльність жінок у промисловості та економіці.....	36
РОЗДІЛ 4. Образ жінки війни в культурній пам'яті та історичній свідомості	
4.1 Жінки війни у народній пам'яті та сучасній історіографії.....	40
4.2 Репрезентація теми у мистецтві, літературі та кіно.....	
РОЗДІЛ 5. Актуальність вивчення теми у шкільному курсі історії України	
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	78

ВСТУП

Актуальність теми. Тема участі українських жінок у Другій світовій війні є важливою, адже відкриває нові горизонти у розумінні масштабності й багатогранності воєнного досвіду українського населення. Цей науковий інтерес зумовлений потребою переосмислити роль жінок в історії війни, викоринити стереотипи, які обмежували їхнє місце тиловою діяльністю чи допоміжними функціями. Українські жінки активно долучалися до збройної боротьби, виконували важливі завдання в промисловості, охороні здоров'я, волонтерських організаціях, проявляючи виняткову мужність та професіоналізм, часто з ризиком для життя. Незважаючи на це, їхній внесок довгий час залишався малознаним або викривлено висвітлювався в межах радянської ідеології.

Сучасні підходи до історичної науки зорієнтовані на інклюзію жіночого воєнного досвіду в національну пам'ять. Це є важливим не лише для формування гендерно врівноваженої історичної свідомості, але й для розвитку громадянської ідентичності молоді, особливо в умовах сучасної війни. Через це комплексний аналіз ролі жінок у фронтових та тилкових процесах в окреслений період набуває важливого наукового, освітнього та соціального значення.

Об'єкт дослідження. Участь українських жінок у суспільно-політичних, військових та трудових процесах періоду Другої світової війни..

Предмет дослідження. Форми та специфіка діяльності українських жінок як на фронті, так і в тилу, їхній внесок у перемогу над нацизмом, умови життя, соціальний статус, а також відображення цього досвіду в культурній пам'яті та історичній освіті.

Мета дослідження. Метою є комплексне вивчення участі українських жінок у фронтовій та тилловій діяльності в роки Другої світової війни. Це

передбачає аналіз їхньої ролі, внеску та післявоєнного впливу воєнного досвіду, а також характеристику образу жінки війни в культурній пам'яті й освітній сфері.

Для реалізації наведеної мети поставлено наступні **завдання**:

- Оцінити рівень наукового опрацювання проблеми та описати джерельну базу дослідження.
- Проаналізувати форми участі жінок у бойових діях та їхню роль у військових структурах.
- З'ясувати особливості життя жінок у тилу: трудову діяльність, побутові реалії та стратегії виживання.
- Описати втрати серед жінок, умови їх перебування в полоні, післявоєнні обмеження та зміни соціального статусу.
- Дослідити репрезентацію образу жінки війни у сучасних історичних дослідженнях, культурних практиках та ЗМІ.
- Розробити рекомендації щодо використання цієї теми під час викладання історії України в школах.

Методологічна основа. Наукова робота ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Принцип історизму передбачає розгляд подій у контексті конкретної історичної ситуації. Значну увагу приділено також принципу об'єктивності для нейтрального добору й інтерпретації фактів. Використано системний підхід для аналізу емпіричного матеріалу.

У процесі роботи було застосовано комплекс наукових методів: спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історико-біографічний, історико-системний, порівняльно-історичний) та загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення).

Територіальні межі охоплюють регіони України в рамках кордонів, які існували під час війни, з урахуванням особливостей східних, західних та південних областей.

Хронологічні рамки дослідження включають період 1939–1945 років, а також події, що передували цьому часу та впливали на мобілізаційні процеси, і післявоєнні наслідки для українських жінок (аж до початку 1950-х років у контексті соціальної адаптації).

Теоретичне значення праці визначається у намірі упорядкувати та проаналізувати діяння українок у окреслений час, а також загальний внесок їхніх зусиль у розвиток українського суспільства.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання отриманих результатів для вивчення та викладання історії України, її історіографії, а також для застосування у майбутній педагогічній діяльності.

Згідно з поставленою метою та завданнями, структура дослідження включає вступ, чотири розділи, висновки та список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1 . ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивчення ролі українських жінок у подіях Другої світової війни нині посідає важливе місце в сучасних історичних дослідженнях. Упродовж тривалого часу ця проблематика перебувала на периферії наукової уваги, що значною мірою було зумовлено ідеологічними обмеженнями радянської історіографії. У її межах утверджувався міфологізований образ «радянської жінки-воїна», тоді як індивідуальні долі, регіональні відмінності та складні соціальні й психологічні наслідки війни для жінок у повоєнний період здебільшого замовчувалися.

Початковий етап вітчизняної історіографії, який охоплює 1940–1980-ті роки, характеризувався переважанням радянських ідеологічних настанов. У працях цього періоду основна увага зосереджувалася на героїзації жінок — учасниць війни та підкресленні їхньої відданості комуністичним цінностям. Дослідження таких авторів, як О. Степанов, М. Терехова, С. Алексеєва, попри активне висвітлення подій воєнного часу, формували спрощену й ідеалізовану картину жіночої участі у війні, залишаючи поза науковим аналізом реальні труднощі, з якими стикалися жінки. Зокрема, проблеми дискримінації у військовому середовищі, психологічних травм, отриманих унаслідок бойових дій чи перебування в полоні, практично не розглядалися [1.18].

В сучасній українській історичній науці протягом останніх років спостерігаємо неухильне зростання інтересу до становища жінок в роки Другої світової війни.

Після здобуття Україною незалежності дослідження жіночого виміру воєнної історії набули нового розвитку: поживавився інтерес до гендерних студій, істотно розширилася джерельна база, а регіональні дослідження сформувалися як самостійний і важливий напрям наукового пошуку. В першу

чергу слід відзначити предметні узагальнюючі монографії, дуже корисні для підготовки цієї роботи. У дослідженнях Олени Стяжкіної «Окуповані жінки: чинники, ресурси, та стратегії виживання» [1.66], «Жінка України в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання» [1.68], та Оксани Кісь « Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок – учасниць національно – визвольних змагань на західноукраїнських землях у 1940 – 1950 рр.»[1.26] розкриваються особливості становища жінок у воєнному тилу. У своїх наукових розвідках Олена Стяжкіна зосереджується на повсякденному житті жінок за умов окупації, прагнучи показати весь спектр стратегій виживання, до яких вони були змушені вдаватися. Аналіз такого становища дає підстави зрозуміти причини ухвалення жінками рішень, що часто суперечили загальноприйнятим уявленням про честь і людську гідність.

У дослідженнях Оксани Кісь простежується динамічний процес заміщення традиційно чоловічих ролей жіночими. В умовах війни жінки оперативно освоювали сфери, пов'язані з важкою промисловістю, перебираючи на себе функції, які раніше виконували чоловіки. Саме їхня праця на підприємствах у роки Другої світової війни забезпечила можливість масової мобілізації чоловічого населення до лав армії.

У праці Оксани Кісь «Жіночий досвід участі у національно – визвольних змаганнях 1940 – 1950 рр. на західноукраїнських землях»[1.24], можна простежити життя жінок у підпільному русі, їхню участь у діяльності різних підрозділів, а також коло повсякденних обов'язків, покладених на них. Авторка наголошує, що в умовах підпілля жіноча діяльність здебільшого не передбачала безпосередньої участі в бойових діях. Жінки виконували функції друкарок, займалися поширенням пропагандистських матеріалів, діяли як зв'язкові та розвідниці. Свідчень про їхню участь у збройних сутичках разом із чоловіками

зафіксовано небагато, і зазвичай до цього їх змушували виняткові обставини, коли єдиним способом самозахисту ставало застосування зброї.

У науковій роботі Катерини Кобченко «Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: гендерні стратегії передвоєнного часу» [1.29] проаналізовано вплив пропаганди на трансформацію жіночої свідомості. У праці окреслено причини та механізми жіночої мобілізації, а також сам порядок її здійснення. Авторка подає свідчення участі жінок у більшості воєнних сфер і наводить статистичні дані щодо чисельності жінок у складі радянських збройних сил.

У дослідженні участі жінок в авіаційній сфері ґрунтовною та визначальною працею є «Сталінські сокольниці: радянські жінки – льотчиці у Червоній армії під час Другої світової війни.» Кармен Швайде [1.70], у своїй праці висвітлює історію створення жіночого авіаційного підрозділу. Науковець не лише детально описує процес підготовки дівчат, але й розкриває їхні повсякденні обов'язки під час служби в полку. Особлива увага приділяється бойовому духу льотчиць: думки про слабкість чи втому для них були неприйнятними та принизливими, оскільки визнавати власну неспроможність витримувати важкі фізичні навантаження вважалося соромом.

Додаткові свідчення про перебування жінок на фронті можна знайти у книгах «Друга світова війна в історичній пам'яті України» [1.11], підготовлених за матеріалами Українського інституту національної пам'яті та «Україна загартована болем. Тисяча років самотності. Документ епохи» за редакцією О. Криштопа та А. Охрімовича [1.54].

Особливе значення у відновленні історичної пам'яті та об'єктивній оцінці внеску жінок у національно-визвольні змагання мають біографічні довідники. Важливим джерелом для вивчення ролі української жінки в боротьбі ОУН та УПА є тритомний довідник «Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950

рр.» [1.42]. Для української історіографії це стало першою спробою систематизувати короткі персональні дані та життєписи жінок, що відтворюють драматичний період української історії. У довіднику представлено масштаби й форми участі жінок та дівчат у підпільній боротьбі, їхній вік, соціальне походження, рівень освіти та подальші долі.

Важливий внесок у дослідження підпільних медичних пунктів зробила Леся Онишко. Вона обрала ключовим об'єктом свого дослідження життя Катерини Зарицької, керівниці Медичної опіки УПА, присвятивши їй статтю «Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати...» [1. 48] . У своїх роботах Онишко досліджує діяльність жіночої мережі ОУН та роль жінок в Українському Червоному Хресті (УЧХ), що є однією з найважливіших тем вивчення підпільної медицини часів Другої світової війни.

У цьому напрямку також варто відзначити Юрія Киричука, який у праці «Історія УПА» [1.22] описує процес створення медичної опіки та надання санітарної допомоги. Він звертає увагу на те, що командування УПА організовувало спеціальні підготовчі медичні курси для студентів медичних інститутів та добровольців. Окремо Киричук аналізує структуру нелегального УЧХ, який складався з трьох відділів: медичного, опіки над пораненими та хворими бійцями УПА, а також фармацевтичного. Для більш детального дослідження цього питання доцільно ознайомитися з працею Г. Стародцбець «Організація медико-санітарної служби у повстанському запіллі: друга половина 1943 – 1944 рр.» [1.64]

Окрему увагу слід звернути на дослідження науковців, які зосереджувалися на вивченні пропагандистської діяльності, розробленої радянською владою. Особливо цікавою та безумовно важливою є праця Олени Барабан.«Вона захищала батьківщину: образи жінок у сталінському кіно про Другу світову війну» [1.4] Авторка, аналізуючи кінострічки, демонструє ретельно сплановану пропагандистську кампанію, створену радянським

урядом. Цей підхід виявився дуже ефективним: через екрани телевізорів та заклики улюблених народом діячів пропаганда спонукала жінок радикально змінити своє життя та стати на захист Батьківщини.

Також варто звернути увагу на дослідження Олени Петренко «Літературні образи «бандерівок» у контексті ідеологічних воєн» [1.57]. Головна ідея цієї статті полягає у формуванні образу жінки-бійця, яка, незважаючи на пережите насильство, залишалася вірною своїм переконанням і не відступала, борючись за майбутнє своєї країни. Це сприяє підтриманню героїчного образу українського націоналістичного підпілля, що є одним із ключових завдань сучасної української націоналістичної літератури.

У роботах використані біографічні джерела, присвячені окремим жіночим постатям, зокрема праці Володимира Іванченка «Квітка у червоному пеклі. Життєвий шлях Людмили Фої» [1.19].

Завершуючи аналіз історіографічної бази можна стверджувати, що сучасні науковці зробили вагомий внесок в дослідження теми, їх праці відрізняються тематичним багатоманіттям, неупередженістю та ґрунтовністю.

Джерельна база дослідження. В представленій роботі в першу чергу використані матеріали археографічних збірників, які містять значних масив різноманітних письмових першоджерел, як, наприклад, підбірки документів, епістолярні збірки, фрагменти мемуарів.

Декілька таких видань були опубліковані ще в радянський період, як наприклад «Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загартників» [1.5]. Окремо слід відзначити збірник листів жінок періоду Другої світової війни, виданий у 1989 році Галаган В.Я. «Листи жінок періоду Великої Вітчизняної війни як важливе історичне джерело» [2.79]. Загальним недоліком таких видань радянського періоду є яскраво виражена

тенденційність підбору матеріалу, заідеологізованість і підпорядкованість пропагандистським шаблонам.

З точки зору нашої теми особливо цінними є діаспорні археографічні видання, присвячені історії українського національно-визвольного руху у Другій світовій війні. Масштабне багатотомне видання "Літопис Української повстанської армії", започатковане в 1975 році в Торонто, охоплює величезний обсяг документів з історії визвольної боротьби українського народу, включно з німецькими документами часів війни. Редактори, які здійснювали редагування та систематизацію матеріалу збірника зуміли відобразити не лише чоловічий внесок у боротьбу, але і участь жінок у медичній сфері, роботі Українського Червоного Хреста, а також їхню роль на фронті та в побуті [2.98.]

Видання "Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів" під редакцією В. Вериги є особливим завдяки включенню маловідомих архівних матеріалів Комісії Державного Планування ОУН(м), яка діяла в 1939-1941 роках [1.14].

У додатках до монографії В. Іваненка та В. Якуніна наведено значну кількість уже відомих документів, які описують боротьбу радянської влади з ОУН та УПА, а також репресії проти українських воїнів та їхніх родин. Попри певну тенденційність у доборі матеріалів, вони дозволяють скласти загальне уявлення про репресивну політику, в тому числі спрямовану проти західноукраїнського жіноцтва [1.15; 4.161].

Таким чином, джерельна база є різноманітною, достатньою для проведення ґрунтовного дослідження.

РОЗДІЛ 2. Українські жінки на фронті в період Другої світової війни.

2.1. Участь жінок у бойових діях

У роки війни ХХ століття жінка змушена була стати солдатом. Вона не лише надавала допомогу та перев'язувала поранених, але й брала до рук зброю: стріляла зі снайперської гвинтівки, влаштовувала бомбардування, підривала мости, йшла в розвідку. Жінка також убивала. Вона боролася з ворогом, який із нечуваною жорстокістю прийшов на її землю, прагнучи грабувати, палити її оселю, вбивати її дітей. Війна традиційно вважалася чоловічою справою. Жінці ж природою відведена інша роль – берегти людський рід. Але історія знає безліч прикладів, коли жінки поряд із чоловіками бралися за зброю. Під час Другої світової війни вони були не лише лікарями та медсестрами, які під шквалом куль витягали поранених з поля бою чи рятували життя в шпиталях. Вони також командували морською піхотою, були зенітницями, льотчицями та виконували інші бойові завдання. До ХХ століття війна справді залишалася чоловічою справою, але світові війни змінили масштаби, методи та правила її ведення. Втрати серед цивільного населення, до складу якого входили переважно жінки й діти, зросли у кілька разів порівняно з попередніми конфліктами. Постать жінки у війні завжди була трагічною. Чоловікові морально легше було обрати сторону конфлікту, а його героїчна смерть зі зброєю в руках викликала повагу у суспільстві. Натомість жіночу долю супроводжували значно більші страждання. Вона несла не лише фізичну й психологічну відповідальність за себе, але й за дітей та літніх людей, які залежали від неї. Дослідження ролі й місця жінок в історії України досі залишаються недостатньо розробленими. Особливо це стосується їхнього становища в роки війни. У радянські часи питання жіночої долі у бойових діях покривалося завісою секретності. До сьогодні немає офіційних даних про

втрати серед жінок чи їхню участь у бойових діях і відновленні народного господарства УРСР після війни.

У Радянському Союзі жінки, як правило, не підлягали військовій повинності, хоча законодавство дозволяло примусово залучати їх до служби в допоміжних військах у разі необхідності. Однак величезні втрати радянських військ спричинили зміну підходу: у 1942 році в країні розпочалася масова мобілізація жінок до діючої армії та тилових з'єднань. На основі трьох наказів наркома оборони Й. Сталіна від квітня і жовтня 1942 року, нещодавно розсекречених та опублікованих у росії, було мобілізовано і направлено на службу в війська зв'язку, ВПС і ППО 120 тисяч жінок. Варто наголосити, що ця мобілізація загалом відповідала довоєнним принципам, які обмежували участь жінок у війні допоміжними та тиловими функціями, організацією протиповітряної оборони та працею на виробництві [1.8].

Однак війна виявила феномен, який не вписувався в ці рамки, але був ефективно використаний сталінським керівництвом — явище жіночої добровільності. Мотиви жінок, які добровільно вирушали на фронт, були надзвичайно різноманітними: прагнення помсти за загиблих рідних, бажання наслідувати приклад батьків чи дотриматися сімейних етичних принципів тощо. Щодо чисельності жінок за цей час готовими до бойових дій було близько 300 тисяч медсестер і більше 900 тисяч сандружинниць. У протиповітряних підрозділах оборони налічувалось близько 300 тисяч жінок. До того ж, готовими до бою були ще 222 тисячі жінок-фахівців, таких як мінометниці, кулеметниці, автоматниці, снайперки, зв'язківці та спеціалістки дорожньо-експлуатаційних служб. Загальна цифра цього контингенту становила 722 тисячі. Це ще без урахування жінок, зайнятих у таких сферах, як авіація, флот, бронетанкові війська, артилерія, піхота чи навіть кавалерія.

У період бойових дій було сформовано три авіаційні полки, які склалися з жінок-добровольців: 46-й підрозділ гвардійський нічного бомбардування, 125-й гвардійський бомбардувальний полк та 586-й винищувальний полк протиповітряної оборони. Окрім того, діяли інші жіночі

стрілецькі добровольчі бригади, Окремий жіночий запасний стрілецький полк, Центральна жіноча школа снайперів та Окрема жіноча рота моряків. Загальна чисельність військових жінок становила не менше двох-трьох мільйонів. До цього числа додавалися все нові жінки, що боролися в ополченні, партизанських загонах чи діяли у підпіллі. Жіноча праця активно використовувалася на різних підприємствах, що змушувало людей до виконання військового обов'язку. Загалом близько дванадцяти мільйонів людей, здебільшого жінок, були залучені до будівництва протитанкових ровів, окопів і бліндажів — це була важка і виснажлива робота. Багато інших тисяч жінок були вивезені до Німеччини на примусову працю. Серед героїнь варто зазначити тих, хто отримав значні нагороди: зокрема, 147 жінок удостоїли звання Героя Радянського Союзу. Як наголошує доктор історичних наук Н. В. Паніна, внесок жінок у забезпечення стабільності тилу й допомогу фронту був настільки вагомим, що його варто розглядати як один із ключових чинників Перемоги. Гендерна роль жінки, за своєю суттю, спрямована на підтримання життя і його продовження, а не на його руйнування. Це створювало глибоку психологічну дилему для тих, хто змушений був балансувати між материнською та солдатською ролями. Довгий час здавалося, що пам'ять про героїзм наших предків житиме завдяки книгам і фільмам. Проте сьогодні внесло свої корективи: новітня історія України написана кров'ю її синів і дочок, які відстоюють право бути єдиним народом[1.40].

У роки війни не було опубліковано жодної праці, яка б докладно описувала участь жінок як на фронті, так і в тилу ворога. Радянський Союз тоді був лідером за обсягом жіночої участі у війні. Вони замінювали мобілізованих чоловіків у різних сферах, доводячи, що слабша стать здатна успішно займатися як промисловим виробництвом, так і працювати медичним персоналом у військових госпіталях. Вони виконували допоміжні функції в армії, входили до складу партизанських загонів, а подекуди боролися на передовій на рівні з чоловіками. Червона армія стала першою у ХХ столітті європейською армією, що офіційно включала жіночі бойові підрозділи. Разом із

тим їхня діяльність супроводжувалась численними труднощами. Жінки у військових формуваннях Червоної армії не мали достатнього правового захисту. Елементи дискримінації проявлялися у вищих вимогах до них порівняно із чоловіками, обмеженні доступу до певних військових спеціальностей і обмеженні участі в бойових діях. У процесі служби вони також стикалися з особистими та моральними викликами [1.53].

Загальна чисельність військовослужбовців становила приблизно п'ять мільйонів осіб, зокрема близько 800 тисяч жінок, із яких 127 тисяч походили з України. Жінки склали приблизно 8% особового складу армії, виконуючи значну роль у заповненні штатних посад у штабах і медичних установах. Це дозволило направляти більше чоловіків у бойові підрозділи. Проте доступної статистики щодо жінок у Червоній армії бракує даних про їхній соціальний склад, мобілізацію чи участь як добровольців немає, так само як і інформації про кількість поранених чи інвалідів серед жінок-комбатантів. Окремим важливим аспектом є проблема дослідження людського фактора у війні, зокрема, питання співвідношення добровільної участі й примусу, національної самосвідомості та героїчної самопожертви. Приклад участі жінок у бойових діях демонструє типовий аспект цього проблемного поля. Законодавство СРСР не зобов'язувало жінок до військової служби, але через значні втрати на початку війни в 1942 році була організована масова мобілізація жінок до окремих військових формувань. Вони служили в протиповітряній обороні, зв'язку, внутрішніх та допоміжних військах. До березня 1942 року розпочалось масштабне навчання жінок військовим професіям — їх залучали як зв'язківців, водіїв, трактористок, телеграфісток, снайперів тощо. Для організації цього процесу Державний комітет оборони прийняв низку постанов про мобілізацію жінок-добровольців. Однак досі немає точних даних про загальну кількість мобілізованих чи реакцію самих жінок на призов. Чи був це впевнений вибір або ж вимушений крок через обставини — відомо мало, що свідчить про необхідність подальшого вивчення цієї теми.

У роки війни вперше намагалися охарактеризувати роль жінок у воєнних діях та оцінити їхній внесок у перемогу над фашизмом. Зазначені публікації мали переважно публіцистичний характер. Незважаючи на брак глибоких узагальнень і висновків, вони сприяли формуванню у жінок патріотизму та почуття відданості своїй Батьківщині. У статті «Про моральний облік нашого народу» [2.91] Михайло Калінін відзначав, що жінки демонструють велику самопожертву і героїзм під час війни, долаючи значні труднощі, невтомно працюючи для забезпечення фронту всім необхідним. Вони збирали кошти у фонд оборони, продукти та одяг для постраждалих, активно здавали кров як донори. Багато жінок безпосередньо воювали в лавах Червоної армії. У повоєнні роки почали виходити публікації, присвячені участі радянських жінок у війні. У них акцентували увагу на висвітленні жіночого потенціалу в Червоній армії, зокрема згадували про події та бойові заслуги, за які 86 жінкам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а близько 150 тисяч українських жінок були нагороджені орденами й медалями. Четверо були нагороджені орденами Слави [2.80].

Перший етап дослідження почався в ході війни, але систематизація та поглиблений аналіз відбулися протягом перших років. В той період було зроблено кілька спроб надати нового стилю матеріалам, що стосувалися Другої світової війни. Праці цього періоду свідчать, що певні роки війна знаходилась на стадії активного вивчення і систематизації. Середина 1950-х — кінець 1980-х років стала найбільш динамічним періодом досліджень війни. Українські історики створили вагомі роботи, що попри ідеологічний контекст містять чимало цінного фактологічного матеріалу. Особливо виділяється фундаментальна праця «Історія Великої Вітчизняної війни в 1941–1945 рр.» [2.90], автори якої працювали в доступніших умовах. У цій роботі розкрито численні аспекти війни історії, проте тематика участі жінок-військовослужбовців була згадана лише побіжно у контексті боїв за незалежність. До того ж у 1963 році з'явилось дослідження довідково-

статистичного характеру, яке висвітлювало і героїзувало жіночу участь у здобутті військових спеціальностей та вмінні користуватися зброєю – гвинтівками, кулеметами.

У містах та селах жінки проявили ініціативу запровадити захисні підрозділи у багатьох містах і селах України, де організовували медичну допомогу бійцям. У хроніках війни висвітлено багато героїчних прикладів щоденного подвигу жінок-воїнів Червоної армії. Вони здобули певні військові навички, навчилися долати фронтові труднощі, демонструючи мужність і силу духу у боротьбі як на землі, так і в небі. Жінки ставали воїнами з власної волі, добровільно, а не через примус чи наказ. Чимало дослідників післявоєнного періоду присвятили свої праці історії жінок-авіаторів. У них висвітлюються долі жінок-льотчиць, серед яких П. Гельман, М. Старланова, М. Смирнова, В. Білик, Т. Макарова [2.85].

Особливу увагу приділено героїзму українських жінок. Так, П. Слідзюк написав роботу землянці Поліні Гельман, що походила з Бердичева Житомирської області. Весною 1945 року Гельман старший лейтенант стала начальником зв'язку авіаескадрильї 46-го гвардійського нічного бомбардувального авіаполку (325-та нічна бомбардувальна авіадивізія, 4-та повітряна армія, 2-й Білоруський фронт). Будучи штурманом ПО-2 вона брала участь у 860 бойових вильотів, в тому числі і через Північний Кавказ та інші регіони: Кубань, Тамань, Кримський півострів, Білорусію, Польщу й Східну Пруссію. Євгенія Носаль із Миколаєва та Марія Братова з Єнакієвого загинули у бойовому завданні, закарбувавши після себе пам'ять про безстрашний героїзм. Дослідник І. Лукаш у своєму виданні "Солдати слави не шукали" [2.97] звертає увагу як на головних деталях військової історії, так і на життєдіяннях видатних жінок-військових. Йдеться про тих, хто вже за часів війни нагороджувалися званнями Леніна, Червоного Прапора, Вітчизняної війни першого ступеня та Червоної Зірки. Чимало робіт присвячено внеску жінок-авіаторів у бойові дії. Доповненням до теми є монографія Р. Аронової

"Нічні відьми" [2.71], опублікована в 1969 році. Ця праця висвітлює нелегке повсякденне життя жінок-авіаторів в ході бойових дій, чію психологічну готовність до боротьби і забезпечення спільних умов існування з чоловіками.

Праця має особливу цінність завдяки використанню авторкою фактів і спогадів, відображених у щоденнику, який вела Р. Аронова з початку війни. Важливо зазначити, що саме жінок-пілотів її полку німецькі військові прозвали "нічними відьмами". Дослідниця акцентує увагу на тому, що половина її однополчанок з 1942 року були нагородженні орденами мужності. Сама Р. Аронова 15 травня 1946 року була удостоєна звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна та медалі "Золота Зірка" за 941 бойовий виліт, який завдав противнику значних втрат, продемонструвавши виняткову відвагу і мужність. Ім'я Р. Аронової також згадується в працях таких дослідників, як Н. Румянцев, М. Дударенко, В. Артамонов, Н. Бодріхін і В. П. Захаров. У повоєнний період питання участі жінок у війні аналізували в працях Д. Журавльова, Г. Кривича, Д. Лелюшенка, В. Мурманцевої, М. Чечневої та В. Чушкова. Ці дослідники висвітлювали не лише масштаби мобілізації жінок в авіації та військово-морських силах, а й розподіл їх за військовими спеціальностями, а також морально-психологічний і побутовий стан жіночих контингентів на фронті. Втім, моральний бік жінок, служачи разом з чоловіками часто мусив змінюватися, підпорядковуючись тодішнім обставинам [2.96].

Натомість тематика взаємин між військовослужбовцями різних статей залишалася майже поза увагою. Частково політику та діяльність партії у сфері воєнної підготовки, мобілізації жінок відображалось в роботах А. Жинкіна і А. Каца. Тут відзначено, що побутові проблеми оперативніше вирішувалися у військових базах, де працівниками стали жінки. У дисертації Г. Лункіна "Бойовий і трудовий подвиг радянських жінок в героїчній епопеї Одеси (1941-1945 рр.)" [2.96] розглядаються фізичні навантаження жінок і їхня фронтова діяльність. Тому історіографія за п'ятдесят років залишила значний масив

напрацювань щодо війни. Зокрема, лише в період з 1944 по 1985 роки було опубліковано 275 мемуарів, збірників документів. Утім, тодішня наука виключала можливість об'єктивного й неупередженого дослідження воєнних питань, особливо жіночої долі у цих подіях [2.103].

Питання участі жінок у Другій світовій війні привернуло увагу як вітчизняних, так і закордонних науковців цього нового періоду. З здобуттям Україною незалежності суспільство пережило суттєві трансформації, які відчутно вплинули на історіографічні процеси. Однією з головних умов для прогресуючого етапу воєнно-історичних студій стала демократизація громади, зняття заборон обговорення «небажаних» тем, а також усунення світоглядного тиску та цензури. Додатковими рушіями посилення наукових розвідок стали доступ до архівів, скасування обмежень доступу для багатьох документів та активізація світової співпраці науковців. Вітчизняні науковці почали більше обмінюватися матеріалами та виданнями зі своїми закордонними колегами. Вагомий внесок у цю проблематику зробила історикиня Юлія Іванова. У своїх працях вона здійснила багатоаспектне дослідження, питання від часу формування регулярної Червоної армії, провела зіставний аналіз джерел передвоєнного та військового періодів, а також використала міжнародні видання. Науковиця наголошує, що залучення жінок було об'єктивною потребою, адже зі створенням багатомільйонного війська, розвитком техніки й великими людськими втратами на передовій гостро постало питання дефіциту фахівців.

Ю. Іванова зверта увагу, що основною функцією фронтовичок Червоної Армії стало спробою, щоб чоловіки уникнули своєї постійної господарської роботи, що дозволяло їм зосередитися на здобутті бойових спеціальностей. До того часу в українській військово-історичній літературі переважали довідкові матеріали, що здебільшого показували тільки половину жіночої служби. Підсумовуючи авторка оцінювала діяльність жінок, не беручи до уваги їхній психологічний стан і побутові умови на фронті. Водночас проведене в цій

дисертації дослідження можна розглядати як спробу детального аналізу жіночої служби, що є значущим кроком для вітчизняної історіографії. Залучаючи як загальні, так і допоміжні методи, вона докладно розглядає питання жіночої військової діяльності, конкретизує поняття їхнього залучення до армії, та представляє новий погляд на цей процес, а також аналізує еволюцію суспільного сприйняття жінок-воячок серед цивільного населення [3.121].

Суттєві дослідницькі зрушення зробила Є. Сенявська, яка вивчає військову історію крізь призму антропоцентристського підходу. У своїх працях авторка зауважила побутові і психологічні виміри жіночої служби. Її дослідження зачіпають такі теми, з приводу співіснування жінок з чоловіками у бойових умовах, домашні обов'язки та психіку військовослужбовців. Розглядаючи всі ці аспекти, Сенявська підсумувала факти невідповідності фізіологічних і психологічних особливостей жінок вимогам військового життя. Важливою є також увага авторки до питання нестатутних стосунків між обома статями в армії — теми, яку довго замовчували радянські історики. Вона підкреслює, що їхнє співіснування певною мірою залежало від займаних ними посад. Це питання досліджувалося й у працях Б. Черномаза, Л. Ткачової, І. Тарнавського, В. Філіпова та А. Шевченка, опублікованих у період з 1960-х по 1990-ті роки. Доцільно також згадати науково-популярні публікації Ужгородського державного університету, на честь визвольного руху в Галичині та УПА. У цих працях описано формування бойових підрозділів разом із залученням жінок. На додаток, роботи російських істориків часто зосереджуються на вшануванні Героїв РС, що також частково торкається військової участі жінок.

Одним із найбільш обширних джерел вважається загальна праця "Герої СРСР. Короткий біографічний словник" [5.257]. У ній зібрано 11 545 біографій полеглих у боротьбі в лавах Червоної армії, серед яких третина—жінки. Також згадуються пілоти: Марії Доліної з Полтавщини, Євдокії Носаль, Євгенії Рудневої—вихідців із Запорізької області, Наталії Меклін із Полтавщини,

штурмана полку Лариси Литвинової з Києва та багатьох інших. Особливу увагу заслуговує збірка "Героїчні були" [2.85], де згадується київська штурман ескадрильї 125-го гвардійського бомбардувального авіаполку імені М. Раскової—Галина Іванівна Джунковська (відоміша під псевдонімом "Відважна Джун") [3.125].

Останнім часом науковці отримали доступ до раніше приватних даних , що певний час залишалися поза досяжністю дослідників. Це лише початок складного шляху у встановленні масштабів народної трагедії. Розглядаються два аспекти: перший—науково-дослідний, спрямований на точне визначення полеглих українців під час війни; другий—гуманітарний, що полягає у встановленні імен загинутих, розміщення поховання та увічненні пам'яті. Для реалізації цього завдання активно ведеться багаторічна робота над створенням Книги Пам'яті України. Фронтовий побут жінок-військовослужбовців був висвітлений у дослідженні Л. Овчиннікової. У книзі "Жінки в солдатських шенелях" [2.103] автор детально описала фізичні та психологічні навантаження, яких зазнавали жінки на різних військових посадах. Незважаючи на важкі умови фронтового життя, автор дійшла висновку, що жінки здатні успішно виконувати військову службу у будь-яких родах військ. Окремої згадки наведені про Євдокію Завалій—командир моського підрозділу. Влітку 1941 року жінка добровільно приєдналася до армії і пройшла через Україну, Північний Кавказ, Краснодарський край та Кубань. У складі свого взводу вона штурмувала Сапун-гору, та була задіяна у визволенні Балаклави, Білгород-Дністровського, Акермана, Керчі та Констанци. Крім того, брала участь у десанті у Варні.

Підрозділ у якому вона вомандувала брав участь у визволенні Угорщини й Чехії. У 2004 році вийшла друком збірка нарисів "Віхи пам'яті на шляху до великої перемоги"[2.77]. У цій праці висвітлено ключові етапи війни 1941-1945 років, а також подвиги людей із незламною волею, мужністю та відвагою — воїнів-визволителів, як чоловіків, так і жінок що боролися за свою країну.

Створена на основі багатьох матеріалів преси й спогадів сучасників, робота є надзвичайно важливим документом цієї тематики. Варто згадати також збірку статей "Перемога в ім'я свободи і майбутнього (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні)" [2.106], написану в 2005 році. У цьому виданні аналізуються трагічні події та численні людські втрати у Другій світовій війні, які зазнали як цивільні, так і червоноармійці, серед них чимала кількість жінок. Окрему увагу заслуговують праці В. Галагана "Жіночий фактор Перемоги" (Одеса, 1999) [2.85] і "Внесок жіноцтва України в перемогу над фашизмом" [3.121]. Ці дослідження мають важливе значення через спробу детального аналізу форм і сфер жіночої боротьби з фашизмом. Зокрема, відзначається їх безпосередній внесок у перші бої на кордоні. Прояв героїзму було засвідчено дружинами прикордонників М. Абрамової, М. Горкавої, Л. Лівенцової, А. Ступіної та інших. У боях разом із солдатами 41-ї стрілецької дивізії, на шляху Рави-Руської, були залучені Л. Жарківська, Є. Журавська, А. Мося, А. Цалик та інші [4.158].

Особливий героїзм продемонстрували дружини прикордонників — О. Лопатіна, А. Лопатіна, Є. Погорелова, Є. Гласова . Галаган відзначає також патріотизм у народному ополченні , включно з формуванням окремих жіночих загонів. Яскравим прикладом є батальйон із 900 дівчат-ополченців в обороні Одеси, а також героїчні епізоди участі військових у захиті Севастополя та сусідніх міст. Авторка зазначає на неоціненному внеску медиків у захист краю — завдяки їхній роботі 72,2% поранених і 90% хворих солдатів змогли одужати. Шістнадцять фронтових жінок-медиків були нагородженні званнями Героя РС, з яких дев'ять були уродженками України. Десять українських жінок були вшановані медаллю "Флоренс Найтінгейл" від Міжнародного комітету Червоного Хреста за геройство — вони врятували понад 200 поранених із поля бою. Автор також наводить дані про те, що під час визволення України від фашистів до армії було мобілізовано близько 40 тисяч жінок-добровольців. Ще 27 тисяч працювали у тилових службах і військових шпиталях як

вільнонайманий персонал. Частина з них не мала початкової військової підготовки та проходила навчання вже після призову.

В. Галаган підкреслює, що під час служби у військах протиповітряної оборони вдалося набути важливого досвіду роботи з жінками в бойових умовах, якого Червоної армії бракувало на початку війни. Документи штабів свідчать про те, що командування цього роду військ приділяло особливу увагу зазначеному питанню. В той час навчальні програми та нормативи не змінювалися, проте наголошувалося на необхідності індивідуального підходу до жінок-бійців. Зокрема, пропонувалося чуйне та уважне ставлення до них, організація нарад і бесід, відправлення подяк їхнім батькам і підприємствам за виховання захисниць Батьківщини, а також залучення дівчат до художньої самодіяльності. Водночас суворо попереджалося про неприпустимість грубого ставлення до жінок-бійців, що мало каратися як серйозне порушення дисципліни. У грудні 1942 року було створено перші в історії курси для підготовки снайперок для фронту. За даними дослідниці, перший набір складався з 403 добровольців. До кінця війни, на 28 лютого 1945 року, випускниці школи ліквідували 11 821 ворога. Багато з них отримали державні нагороди: 102 були відзначені орденом Слави III ступеня, 299 – медаллю "За відвагу", 70 – медаллю "За бойові заслуги", 34 – орденом "Червона Зірка", а 22 – іменними гвинтівками. Окрема увага приділялась і підпільній роботі жінок у розмінуванні [4.174].

У 1944 році було підготовлено 530 інструкторок із розмінування та збору трофеїв, але ця небезпечна робота забрала життя 110 жінок тільки за цей рік. За підрахунками, до жовтня 1945 року в розмінуванні брали участь понад два мільйони осіб, з яких понад половину – жінки. Галаган зазначає, що цей вид діяльності став одним із найважчих епізодів у житті жінок. Нагородами було відзначено лише 10% учасниць розмінування: зі 251 нагородженого орденами й медалями лише 26 осіб були жінками, і тільки п'ять із них отримали орден "Червоної Зірки". Це явище дослідник класифікує як несправедливе

недооцінювання жіночих подвигів, наголошуючи на важливості забезпечення фронтовичкам усіх гарантованих пільг. Підсумовуючи письменник зазначає, що вклад жінок у боротьбу є вагомим свідченням ролі жіноцтва у війні. Деяку частину праць становлять роботи західних учених, які вирізнялися об'єктивністю завдяки відсутності впливу комуністичної ідеології та широкому доступу до архівних матеріалів. Такі праці збагачували тематичну розмаїтість досліджень і допомагали закрити білі плями в історії. І. Гофман у своєму дослідженні наголошує, що дії тогочасного керівництва не розглядаються поодинокі від репресій, що згодом радянські органи визнали злочинними зловживаннями владою.

У роки війни СРСР мобілізував 34 476 700 осіб, тоді як у Німеччині цей показник становив 21 107 000. Із загальної кількості мобілізованих у Червону Армію протягом війни було залучено 29 574 900 осіб, з яких 4 826 900 формували кадровий склад на момент початку війни, 22 червня 1941 року. Крім того, до складу військових було призвано близько 490 тисяч жінок, з яких 80 тисяч обіймали офіцерські посади. Найбільша кількість жінок-офіцерів служила в авіації, а також у ролі санітарних інструкторів і медичних працівників. У 1972 році вийшла книга Л. Мослі "Втрачений час [5.256]. Як починалась друга світова війна", яка на основі багатого фактичного матеріалу досліджує події розгортання війни, вивчаючи її причини, характер та потенціал європейських країн. У середині 1950-х видано працю англійського дослідника Джона Фредеріка Чарльза Фуллера, де оглянуто Другу світову війну з боку боротьби за стратегічну ініціативу, зокрема з акцентом на ролі Червоної Армії у перемозі. Особливо цікавою є книга, яка висвітлює підходи двох провідних західних істориків — західнонімецького вченого Г. Якобсена та британського історика А. Тейлора. Видатну цінність мають також енциклопедичні та мемуарно-документальні матеріали, більшість з яких уперше опубліковано російською мовою. Завдяки цим працям ми можемо оцінити минуле з точки зору західних

дослідників, які аргументовано демонструють перебіг подій війни та розвиток військових формувань Червоної Армії [4.182].

Про випадки участі в боях дружин офіцерів Червоної армії та небайдужих мешканок територій, які першими прийняли удар, розповідає українська науковця В. Галаган. У 1941 р. надійшло чимало заяв від жінок із різних союзних республік на добровільне їх зарахування до лав армії. Наприклад, в УРСР спостерігалася така ситуація: станом на 10 липня в Дніпропетровській області військкомати отримали 10 175 заяв, з яких 3602 належали жінкам. На 20 липня в Кіровоградській області з 2398 заяв від жінок налічувалося 1113. На 7 липня в Миколаївській області з 3573 заяв 1358 – від жінок. Станом на кінець червня в Хмельницькій області отримано 643 заяви від жінок. Від мешканців Донецької області надійшло 20 тис. заяв, з яких 5314 подали жінки. Того ж року з Одеської області вступило до лав збройних сил 73 200 комсомольців, з яких 10 тис. становили дівчата⁴¹⁹. За підрахунками В. Галаган, упродовж війни понад 120 тис. жінок з УРСР вступили до лав Червоної армії⁴²⁰. У перший рік війни уряду СРСР не вдалося добре зорганізувати службу доброволиць в армії. Спостерігався брак військової форми та взуття для них, засобів гігієни тощо. За спогадами ветеранки С. Кунцевич, їй видали чоловічі форму та взуття, які були на декілька розмірів більшими. Побратими кепкували з неї через це, називали «опудалом». Проте вже у 1942 р., коли розпочалися масштабні призови жінок до армії, уряд усе ж спромігся забезпечити більшість із них належним обмундируванням⁴²³. Із серпня того самого року, відповідно до наказу НКО СРСР № 244, жінкам-некурцям замість цигарок видавали шоколад або цукерки, а з квітня 1943 р., відповідно до наказу НКО СРСР № 164, додатково 100 г мила на місяць. На жаль, не вдалося віднайти відомостей про різницю в харчовому забезпеченні радянських військовослужбовців чоловічої та жіночої статі на фронті, як це було у Великій Британії. Натомість офіційно меншим було забезпечення продовольством тих осіб, незалежно від статі, які служили в тилкових, караульних військах тощо. На радянських жінок в армії, які офіційно

перебували на військовій службі, поширювалося те саме законодавство, що й на їхніх колег-чоловіків [4.206].

Таким чином, питання участі жінок у бойових діях залишається актуальним протягом усієї історії українського народу. Довгий час участь жінок у бойових діях мала переважно епізодичний характер. Лише в період війни, тоді, як ця участь стала масовою, це явище набуло високої значущості в суспільному дискурсі та потребувало детального вивчення. Особливості ролі жінок у війнах полягають у їхній здатності виконувати різноманітні суспільні завдання, до яких їх приводили як зовнішні обставини, так і свідомий вибір. Сьогодні тема "жінки і війна" є однією також не менш важливою проблематикою. Ця тема поєднує жіночу (гендерну) історію, військову історію, студії повсякденного життя, усну історію та дослідження пам'яті. Проте, попри розмаїття підходів і значну увагу до цього питання воно досі все ще не розглянуте до кінця.

2.2 Втрати, полон і післявоєнна доля жінок-військових

Розгляд питання про втрати Червоної Армії на території України неминуче пов'язаний із загальними втратами СРСР, адже облік цих даних вівся централізовано, незважаючи на численні труднощі, характерні для воєнного часу, та політичні аспекти, вплив яких не варто недооцінювати. Проте серед дослідників досі немає єдиного погляду на масштаби цих втрат, зокрема за період 1941–1945 років. С. Максудов, радянський емігрант і фахівець з демографії, у своїй праці наводить показники втрат Червоної Армії під час війни. Згідно з його даними, за 1 418 днів бойових дій було вбито 5,5 мільйонів червоноармійців, ще 1 мільйон померли від ран, а 1 мільйон загинули у полоні через голод, хвороби та інші причини. Отже, загальні втрати становлять 7,5 мільйонів осіб. Цей підрахунок здійснено на основі демографічних даних переписів населення СРСР за 1939 та 1959 роки. Також вивчалися результати

зарубіжних дослідників. Інший історик, А. Рибаківський, пропонує інші цифри: 10 мільйонів загиблих військовослужбовців і 5,7 мільйонів взятих у полон. Натомість Б. Соколов у своїх працях стверджує, що військові втрати досягли 13,2 мільйони осіб. Варто зазначити, що жоден із згаданих авторів не акцентує увагу на кількості жінок-військовослужбовиць, які загинули в складі бойових формувань Червоної Армії. Тим часом офіційна позиція військового керівництва колишнього СРСР, озвучена Г. Кривошеєю на початку 1991 року, підсумовує загальні безповоротні втрати військовослужбовців Радянських Збройних Сил (включаючи прикордонні та внутрішні війська): вони склали 8 мільйонів 668 тисяч 400 осіб. Включно з убитими, зниклими безвісти, полоненими (які не повернулися), а також тими, хто помер від ран, хвороб чи внаслідок нещасних випадків [4.239].

У книзі "Пам'яті полеглих. Велика Вітчизняна війна. 1941-1945" [4.193], виданій у в 1995 році колективом авторів, використано дані, які, однак, далеко не повністю відображають військові втрати України. Це пов'язано з тим, що вони враховують лише безповоротні втрати українців за національною ознакою, ігноруючи загиблих представників інших національностей, що були пов'язані з Україною. Зокрема, до таких належать росіяни, білоруси, поляки, євреї, німці, татари, молдовани, вірмени, греки та інші, як ті, що були мобілізовані з української території до лав Червоної армії, так і ті, хто був евакуйований або депортований до війни. Така методологія створює викривлене сприйняття вкладення українського народу у перемогу та загальні масштаби втрат. Це також неправомірно виключає з числа загиблих у 1941–1945 роках значну кількість громадян України. Автори цих підрахунків навіть не намагалися обґрунтувати свої рішення, оскільки жодних переконливих доказів на їх користь не існує.

Відомо, що понад 7 мільйонів жителів України було мобілізовано до збройних сил СРСР протягом 1941–1945 років, третина з яких — жінки. З огляду на те, що кожен другий із них загинув, екстраполяційні розрахунки

дають підстави стверджувати про понад 3,5 мільйона військових втрат серед громадян України. В результаті глибокого дослідження В. Косика, представленого в його праці "Україна і Німеччина у Другій світовій війні" [4.181], на фронті загинуло близько 2,5 мільйона українців. Автор зазначає, що точніші цифри можна отримати лише після проведення повної комп'ютерної обробки архівних даних про особовий склад Червоної армії та Військово-Морського Флоту, які наразі зберігаються в російських архівах. Додаткову інформацію щодо радянських військовополонених подав Д. Гернес у своїй книзі "Гітлерівський вермахт у Радянському Союзі"[4.153], яка вийшла у Франкфурті-на-Майні в 1985 році. У ній наводяться узагальнені дані про понад 5 754 000 радянських військовополонених, серед яких третина — молоді жінки-офіцери. Серед них з Умані — 103 тисячі осіб, а з Києва — від 465 до 514,5 тисяч [4.192].

У статті : «Скільки ж все-таки солдатських життів забрала у нас перемога над фашизмом?»[5.255] В. Король зазначає, що загалом в Україні було знищено близько одного мільйона військовополонених. Таким чином, військові втрати України становлять майже половину всіх військових втрат західних держав, які входили до гітлерівського альянсу, разом узятих. І це ще далеко не остаточні цифри. Для їхнього уточнення дослідникам, історикам, військкоматам і всім тим, хто цінує пам'ять про кожну загиблу людину, доведеться ще довго працювати. Останні досягнення української історичної науки у вивченні жіночої участі у війні відображені у підсумковому томі історико-меморіального серіалу Книга Пам'яті України. Безсмертя. Авторський колектив цієї роботи доклав великих зусиль, щоб позбавити її застарілих стереотипів, ідеологічних нашарувань і кон'юктурності. У книзі виділено окремий розділ Жінки на війні, у якому детально описано роль жінок у складі Червоної армії на основі конкретних фактів та статистичних даних. У дослідженні наведено числові дані про кількість українок у лавах Червоної армії — 127 тисяч осіб — та їхній відсоток у різних військових формуваннях.

Наприклад, жінки становили до 24% складу підрозділів протиповітряної оборони (ППО). У деяких частинах ці цифри були ще вищими: у 5-му прожекторному батальйоні ППО жінки становили 95%, а в частинах 6-го військовошляхового управління 3-го Українського фронту під час форсування Дніпра — 78%. Книга Пам'яті також подає інформацію про жінок-добровольців, які самостійно подавали прохання про відправлення на фронт. На 10 липня 1941 року військкомати Дніпропетровської області отримали 3602 заяви, а Кіровоградської — 1113 заяв. Дослідники відзначають особливу роль жінок у формуваннях народного ополчення. У 12 областях України до загонів ополчення долучилися 1 мільйон 300 тисяч осіб, значна частка з яких — жінки. Наприклад, на Миколаївщині до лав ополчення вступило 18 884 жінки, на Чернігівщині — 13 269, а на Кіровоградщині — 11 454. За даними авторів, Український Червоний Хрест підготував для фронту 100 тисяч медичних сестер і санітарок. Жінки становили від 40 до 43% серед фронтових лікарів, хірургів, фельдшерів і санітарних інструкторів, а серед медичних сестер цей показник досягав усіх 100%. Понад тисячу студенток та 150 викладачів Київського медичного інституту добровільно пішли до лав Червоної армії. Серед них також було понад 400 учениць із Другого Київського медичного училища та 200 студенток Київського університету [4.161].

Реальний внесок жінок України в боротьбу проти агресора відображений у регіональних «Книгах Пам'яті» за допомогою новітніх цифрових даних, прикладів і висновків. Зокрема, 350 жінок із Вінницької області безпосередньо брали участь у бойових діях, серед них — 248 діяли в партизанських загонах, а 65 належали до антифашистського підпілля. У Харківській області понад 20 тисяч жінок працювали у військових допоміжних службах. Таким чином, авторський колектив «Книги Пам'яті України» [5.252] зробив вагомий вклад у дослідження зазначеної теми, істотно збагативши історіографію точними фактами, оновленими статистичними даними та ґрунтовними узагальненнями. Історики, які досліджують періоди Великої Вітчизняної війни та Другої світової

війни, прагнуть відповідати сучасним викликам та адаптуватися до високих наукових стандартів. Науковцям ставлять складні завдання, виконання яких потребує належного кадрового, організаційного та фінансового забезпечення, а також активної уваги з боку держави.

Водночас необхідно звернути більше уваги на проблему полону червоноармійців, серед яких значну частку становили жінки. Ця тема залишається недостатньо висвітленою, оскільки кількість публікацій про полонених червоноармійців значно менша порівняно з дослідженнями щодо правової бази, регламентацій та умов утримання військовополонених і інтернованих осіб. Можливо, однією з причин такого дисбалансу є обмежений доступ до архівів за кордоном. Варто зазначити, що більшість робіт цього періоду заслужено вважаються найбільш достовірними з огляду на їхній історіософський зміст. Адже після проголошення незалежності України значна частина архівних матеріалів була розсекречена, що стало основою для створення нових наукових праць, масштабних досліджень і фундаментальних робіт, які, втім, не завжди позбавлені критичних зауважень [4.177].

На сьогодні відомо лише загальні аспекти ставлення нацистської Німеччини до полонених жінок-учасниць Другої світової війни. Аналіз офіційних документів свідчить про певні суперечності та зміни у цьому питанні впродовж війни. Зафіксовано чотири накази Вермахту, що стосувалися жінок із Червоної армії. На початку війни проти СРСР німецьке військово командування розглядало червоноармієцьок не як військових регулярної армії, а як партизанок або комбатанток, до яких не застосовувалася Женевська конвенція 1929 року про поводження з військовополоненими. Водночас ці жінки не визнавалися цивільними, через що їх часто страчували. У наказі Головного командування 4-ї армії групи армій «Центр» від 29 червня 1941 року «Про становище радянських військовополонених» зазначалося: «Жінок в уніформі необхідно розстрілювати». Саме документи цієї армії містять найбільше прикладів такого ставлення. Однак уже 30 червня 1941 року Головне командування сухопутних

військ Вермахту видало наказ «Про ставлення до військовополонених жінок», де уточнювалося: з жінками в уніформі, зі зброєю чи без неї слід поводитися як із військовополоненими, тоді як жінки зі зброєю, але без уніформи, мали розглядатися як партизани. Численні задокументовані свідчення свідчать, що ці накази виконувалися. У листопаді 1941 року в директиві уповноваженого з чотирирічного плану зазначалося про необхідність використання роботи військовополонених і цивільних із захоплених територій СРСР на потреби економіки Німеччини. Полонених почали реєструвати, залучати до трудової діяльності та регулярно звітувати про це. Жінок після перебування кілька місяців у карантинних зонах 22 таборів переважно переводили в цивільний статус і примусово відправляли працювати неподалік таборів або безпосередньо на території Німеччини. Медичні працівниці довше затримувалися в таборах зі статусом військовополонених. 19 березня 1943 року Головне командування сухопутних військ затвердило спеціальний наказ, який закріпив наявну на той момент практику. У документі наголошувалося, що всіх полонених жінок необхідно направляти на біржі праці для примусових робіт як на окупованих територіях, так і в самій Німеччині [4.156].

У таборах для військовополонених залишали переважно лікарів і санітарів, тому значна частина свідчень жінок-полонених, виявлених у межах цього дослідження, належить саме медичним працівницям. Це пояснюється тим, що медики, зокрема лікарі і медсестри, були військовозобов'язаними та підлягали мобілізації, через що опинялися ближче до зони бойових дій. На противагу цьому, контактниці чи представниці підрозділів протиповітряної оборони, де також було чимало жінок, перебували далі від фронту. Питання функціонування системи таборів для військовополонених в Україні залишається недостатньо вивченим, особливо стосовно умов утримання жінок-полонених. Наявні лише фрагментарні дані про окремі бараки чи відділення для жінок у таборах на території України та Білорусі: Славути, Рівного, Володимира-Волинського, Барановичів. Відомо також, що медики серед

полонених жінок працювали в лазаретах таборів у Кіровограді, Дарниці та Житомирі.

Найбільш задокументовані спогади належать жінкам-військовим, які через політичну діяльність (відмова працювати на потреби німецької військової промисловості чи участь у спротиві) потрапляли до таких нацистських концтаборів, як Равенсбрюк, Аушвіц, Штутгоф та Берген-Бельзен. Розпорядження начальника поліції безпеки та Служби безпеки Рейху від 11 квітня 1944 року узаконювало вже існуючу практику перевірки жінок-військовополонених із зон бойових дій. Документ постановляв направляти тих, хто не викликав сумнівів, на біржу праці або переводити у цивільний статус, тоді як "неблагонадійних" — до концтаборів. Закінчення війни принесло радянським жінкам не лише звільнення з нацистського полону, але й нові обмеження свобод у СРСР. Радянська влада розглядала військовополонених як зрадників. Ще на початку війни ухвалили документи, які прирівнювали полон до дезертирства і зради Батьківщини. Повернення з полону могло загрожувати кримінальним переслідуванням не лише для колишніх полонених, а й для їхніх родин: сім'ї командирів і політпрацівників підлягали арешту, а родини солдатів втрачали державне забезпечення [3.121].

У 1943 і 1944 роках випробовування військовополонених стало складнішим оскільки після війни Радянський Союз створив систему, щоб повернути їх додому, завдяки цьому багато людей, яких захопили і тримали як військовополонених у Європі, повернулися додому після війни. Серед них було багато росіян, яких змусили працювати на інших, пізніше вже їх стали називати репатріантами. Після війни було виправдано понад 1,8 мільйона колишніх радянських в'язні. Точної цифри скільки жінок було в армії і що їх захопили немає. У людей, які повернулися з полону було мало прав, і вони не могли бути частиною політики країни. Стан для колишніх військовополонених не змінився і після смерті Сталіна

У вересні 1955 року найвища радянська влада сказала, що люди, які допомагали ворогам у війні не були покарані, а люди, яких захопили вороги,

все ще перебували в інших країнах. У 1956 році дехто намагався змусити людей думати по - іншому про людей, яких раніше тримали в полоні. Жуков написав про те, як Червона армія, будучи звільнена з полону та мала добрі наміри, намагалася працювати з КЦР. Пізніше Рада Комісії та Міністрів Радянського Союзу погодилась усунути наслідки серйозних юридичних порушень, які вплинули на колишніх ув'язнених та їхніх родичів .

Нові правила несли за собою думку, що неправильно не довіряти урядові, використовувати силу та насильство, а також тримати людей у в'язниці вже довгий час, а їхніх родичів ув'язненими за гроші та допомогу. З 1957 року випадки колишніх військовополонених здебільшого переглядалися, більшість з них були компенсовані пенсією[2.95].

Таким чином, статистика втрат серед жінок військовослужбовців РСЧА, становище військовополонених, та проблеми юридичного статусу після завершення війни — наукові проблеми, які потребують подальшого дослідження

РОЗДІЛ 3. Трудова діяльність жінок у промисловості та економіці

Воєнні події Другої світової війни спричинили докорінне переосмислення економічної ролі жінки у тогочасному суспільстві. Масове відправлення чоловіків на фронт спричинило гострий дефіцит робочих рук, і саме жінки стали головним ресурсом, що дозволив державі зберегти виробничу та продовольчу стабільність. Вони перетворилися на ключових виконавців важких і відповідальних функцій у всіх секторах економіки.

Уже в перший рік війни близько 19 млн жінок працювали в колгоспах та радгоспах. Саме вони забезпечували державу зерном, овочами, молоком, виконуючи важку сезонну роботу без техніки, а подекуди й без допоміжного тягла. Багато хто з них опанував трактори, комбайни, різноманітні механізми, хоча до війни такі професії вважались майже недосяжними для жінок. Вони не лише підтримували колишні обсяги виробництва, а й нерідко перевищували довоєнні норми, працюючи у виснажливих умовах евакуації, нестачі пального й інвентарю.

Промисловість також стала сферою масового залучення жіночої праці. Близько 5 млн жінок заповнили робочі місця на заводах і фабриках, що перейшли на виробництво оборонної техніки. Жінки швидко опановували технічні спеціальності — токарів, фрезерувальників, слюсарів, зварників, ковалі. В умовах цілодобових змін вони працювали поруч із важкими станками, у цехах, де колись працювали виключно чоловіки. Частина працівниць отримала керівні функції — очолювала виробничі бригади, цехи, а в окремих випадках навіть цілі промислові підприємства. Така ситуація фактично розширила кордони можливого для жінки у професійній сфері [1.121].

Значна частка жіночої робочої сили була зосереджена в легкій та текстильній промисловості. Тут виробляли все необхідне для життєдіяльності

військ — від обмундирування і теплого одягу до парашутів і санітарних матеріалів. Навіть у разі евакуації фабрик на схід країни жінки не полишали роботу: встановлювали обладнання на нових місцях, монтували виробничі лінії, запускаючи підприємства практично «з нуля».

За роки війни частка жінок у народному господарстві зросла безпрецедентними темпами: у 1944 році вона була на 19% вищою, ніж перед війною, а в промисловості — на 12%. Економіка, по суті, трималася на жіночих плечах, а без їхньої праці забезпечення фронту зброєю, продовольством, одягом і пальним стало би неможливим.

Крім роботи на виробництві, відповідальність за освітню, культурну та медичну сфери країни також майже повністю перейшла до жінок. Учительки, лікарки, медсестри, працівниці дитячих закладів підтримували життєздатність суспільства, рятували поранених, опікувалися дітьми, що втратили батьків. Завдяки цьому військові дії не спричинили повного занепаду соціальних інституцій [1.26].

Героїзм жіноцтва визнавався й на державному рівні: понад 150 тисяч отримали нагороди за самовіддану працю, 95 жінок були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Та більшість їхніх імен залишилася поза офіційною історією, хоча саме невидима, щоденна праця забезпечувала функціонування тилу.

Масова участь жінок у трудовому житті була характерна і для інших держав. Наприклад, у Великій Британії наприкінці 1940 року близько третини жінок, які добровільно вступили до військових і допоміжних підрозділів, були змушені їх полишити через неприйнятні умови проживання та перевтоми. Це спричинило створення у 1942 році спеціальної комісії, яка почала працювати над покращенням побутового й соціального забезпечення жінок у підрозділах ДТС, ЖДПС та ЖКВМС. Воєнна економіка потребувала їхньої участі — і держави шукали способи втримати жінок на службі [2.96].

Отже, у роки Другої світової війни участь жінок у промисловому й економічному житті не була лише допоміжним явищем — вона стала основою функціонування тилу. Масштабна мобілізація жіночої праці сприяла не лише перемозі над ворогом, а й започаткувала суттєві суспільні зміни, які у повоєнні десятиліття привели до поступового утвердження ідей гендерної рівності та професійної самореалізації жінок.

Друга світова війна стала для українців трагедією, що охопила практично кожну родину. Війна забрала мільйони життів, залишила після себе спустошені міста й села, породила людську драму, яку важко осягнути цифрами чи статистикою. У цьому вирі випробувань особливе місце належить українським жінкам — тим, хто без зброї в руках щодня здійснював подвиги, рятуючи тих, кого війна зламала фізично й морально. Їхня гуманітарна місія стала одним із найяскравіших проявів народного опору.

З перших місяців війни жінки масово долучилися до діяльності організацій медичного захисту, насамперед Червоного Хреста. Потреба у кваліфікованій допомозі пораненим стрімко зростала, тож українок у пришвидшеному темпі навчали медсестринства, санітарної та доглядової справи. Багато хто вперше стикався з важкими фронтовими пораненнями, опіками, ампутаціями, контузіями, але, попри брак досвіду, вони брали на себе відповідальність за життя людей. Їхні робочі зміни часто тривали добу й більше, а очі майже не знали сну. У лікарняних палатах і польових шпиталях саме жінки створювали пораненим відчуття безпеки й людської турботи [1.64] .

Далеко не обмежуючись медичним доглядом, українські жінки активно розгортали волонтерську діяльність у тилу. У містах та селах організовувалися комітети підтримки армії — збір ліків, марлі, перев'язувального матеріалу, теплого одягу, продуктів харчування. Часто ця допомога була буквально «зі свого»: вони віддавали останнє з домашніх запасів, ділилися тим, що мали для власних дітей, — лише б полегшити страждання тих, хто повернувся з

передової. Так формувалася унікальна мережа жіночого взаємодопомогового руху, що охопив усе українське суспільство.

Не менш важливою була діяльність українок у підпіллі. У структурі ОУН та УПА жінки виконували роль медиків, зв'язкових, організаторок секретних лікувальних пунктів. У лісах та підземних криївках вони облаштовували сховки для поранених повстанців, проводили перев'язки, операції, забезпечували відновлення бійців у надзвичайно небезпечних умовах. Захоплення при наданні допомоги ворог визнавав злочином, що загрожувало тортурами або стратами. Але жінки не припиняли своєї роботи — рятували, попри невпинний ризик бути викритими.

Окремий, дуже важливий аспект їхньої діяльності — психологічна підтримка. Поранений солдат потребував не лише перев'язки, а й віри в те, що життя не закінчилося. Жінки писали листи родинам, вислуховували, розмовляли, підбадьорювали, допомагали пройти через болісні травми й втрату товаришів. Їхні слова часто мали лікувальний ефект не гірший за медикаменти: вони повернули багатьом силу духу й бажання жити [3.117].

Таким чином, українське жіноцтво в роки війни стало символом милосердя й незламності. Воно було там, де найважче — поруч із пораненими, з осиротілими дітьми, з людьми, що втратили дім і надію. Їхня щоденна праця — не на плакатах і не в парадних звітах — врятувала тисячі життів і внесла свій вагомий вклад у загальну боротьбу проти ворога.

Сьогодні постає потреба голосно говорити про цих жінок, котрі стали тихими героїнями війни. Їхній досвід не просто частина історії — це урок гуманізму, доказ того, що навіть серед суцільної руїни людина може залишатися джерелом світла й добра. Пам'ять про їхню відданість — це важлива складова історичної пам'яті українського народу і нагадування про те, що героїзм має не лише бойове, а й глибоко людське обличчя.

РОЗДІЛ 4. Образ жінки війни в культурній пам'яті та історичній свідомості

4.1 Жінки війни у народній пам'яті та сучасній історіографії

Жіноча проблематика в історіографії тривалий час не викликала в науковців такого зацікавлення, як інші питання українського минулого. Гендерні студії зародилися вже в часи незалежності України, коли самостійно почали розвиватися власне суспільні науки, без звичного ідеологічного тиску.

Радянська доба зі своїми стереотипами не дозволила об'єктивно осягнути роль жінок у націоналістичному русі, бо на них накладалися звинувачення, якими рясніли праці, присвячені питанням Другої світової війни. Історіографічний аналіз опрацьованої літератури дає змогу умовно виділити два етапи у вивченні цієї тематики.

Передусім, радянський світогляд, котрий вирізняється цілковитим замовчуванням проблеми участі жінки в Організації українських націоналістів (далі – ОУН) та в Українській повстанській армії (далі – УПА), а праці, що створювалися в ту добу, дають лише загальне уявлення про погляди на ОУН та УПА, і, певною мірою, надають відповідь на питання – чому упродовж семи десятиліть у науці витворився такий простір. По-друге, історіографічний період 1991-2009 р., пов'язаний з українською державотворчістю на початку 1990-х років та першими спробами окреслити цю дилему–спершу у межах вивчення „чоловічої” історії ОУН та УПА, згодом окреслити як об'єкт студій у поодиноких роботах. Далі необхідно здійснити глибше дослідження окремих діячів, випрацювати підсумкову працю з історії українських жінок у підпільній боротьбі 1939- 1945 рр., адже такі студії на цей час відсутні. У радянській історіографії неупереджене вивчення питання ніколи метою не ставилося, хоча деякі події почали розбиратися вже по „гарячих слідах”. Підсумовуючи

здобутки істориків радянського часу ,варто розуміти,що їхні ідеї зумовлювалися та жорстко контролювалися постановами та ухваленнями органів Комуністичної партії [1.14].

У Радянському Союзі історична наука розглядалася насамперед як інструмент державної політики: вважалося, що політична доцільність є вагомішою за історичну правду. Тому праці більшості радянських істориків, присвячені суспільно-політичним процесам у Західній Україні 1940-1950-х рр., або усіляко приховували безпрецедентний національно-визвольний рух, або брутално фальсифікували його та представляли ОУН-УПА як зграю „українсько-німецьких націоналістів” чи агентуру західних спецслужб. У радянській історіографії означеної проблематики простежується три головні ідеологічні напрямки щодо показу ОУН і УПА. Насамперед, суспільство переконували, що ця армія не була самостійним збройним формуванням, бо знаходилась на службі нацистської Німеччини, отже, воювала не за самостійну Україну, а в інтересах вермахту. Друге завдання заангажованих комуністичною ідеологією радянських істориків полягало в тому, щоб переконати громадськість: УПА не воювала проти німецьких окупантів, а лише проти Червоної армії. Третім завданням, було обґрунтувати „антинародний” характер визвольного руху. Метод показу був один – збройні акції формувань УПА і підпілля ОУН проти партійних функціонерів, представників радянської влади, бійців самоохорони чи винищувальних батальйонів з місцевого населення, сільських активістів представлялися як злочини проти мирних жителів. Причому відділам УПА і підпіллям приписували дії спецгруп, які під виглядом повстанців мордували людей. Радянська пропаганда, акцентуючи на очевидних фактах співпраці провідників ОУН із німецькими спецслужбами й окупаційними органами, замовчувала приклади опору місцевих формувань УПА та підпілля ОУН гітлерівцям, зуміла ефективно знецінити в громадській думці всю діяльність ОУН та УПА, посіяти недовіру й ворожість не тільки до

національновизвольного руху, але й, певною мірою, до всього українського етносу [1.25].

Логічно, що таке ставлення до ОУН та УПА відбилося на дослідженнях, які тією чи іншою мірою зачіпали цю проблематику. Йдеться лише про узагальнюючі праці – про фахові дослідження, в яких не можливо навіть знайти різко негативного змісту, оскільки роль жінки в українському підпіллі взагалі не висвітлювалася упродовж 1940-1980-х рр. Проте варто згадати інші дослідження, присвячені націоналістичному рухові, які дають змогу відтворити історичний контекст, ідеологічний тиск, під яким мусили писати дослідники, причини того, чому ця тематика не вивчалася. Після завершення Другої світової війни ідеологічний апарат запрацював з небаченою активністю. Зрозуміло, що формуванням оцінки подій війни мали займатися історики. У цей час активно входять в обіг популярні звинувачення у співпраці, зрадництві, підлабузництві українських „буржуазних” націоналістів. Так, уже в перші повоєнні роки почали видаватися збірки документів, які мали стати яскравим підтвердженням нових ідеологічних стереотипів. У них, зі зрозумілих причин, ми не знайдемо відомостей про жінок у лавах УПА, однак вони становлять цінність у науковому плані, оскільки демонструють стан вивчення (замовчування) цієї проблематики в різні періоди радянської доби. Так, у 1949 р. побачила світ збірка „Боротьба трудящих Львівщини проти німецькофашистських загарбників” [1.5], в якій тенденційно подано матеріал про українських повстанців. У 1950-х рр. з’явилася низка праць, присвячених воєнній історії, в яких упереджено висвітлюється період 1941-1945 рр. Одним з яскравих прикладів таких досліджень є праця Н. Супруненко „Україна в Великій Вітчизняній війні РС (1941-1945 гг.)” [4.209]. Так, аналізуючи події Другої світової війни на теренах України, автор не спромігся згадати про український повстанський рух, який вів боротьбу водночас на два фронти. Н. Супруненко у своїй праці « Боротьба трудящих Львівщини проти

німецько-фашистських загарбників» [1.5] висвітлює події війни, але відповідно не згадує роль жіноцтва в українському підпіллі.

Проте досить виразно змальовує, як багато тисяч українських жінок-домогосподарок рішуче давали допомогу радянським воїнам у шпиталях, піклуючись за недужими, надаючи лікарську опіку та інше. У праці одного з ідеологів радянського устрою О. Полторацького, написаній у дусі того, без належного наукового погляду на проблему та наведення фактичних доказів, містяться усталені звинувачення на адресу українських націоналістів у змові з А. Гітлером, перенесенні на східні землі України „націоналістичної нечисті”, маючи на увазі як ідеологію, так і поширення впливу ОУН [1.46].

Дослідник М. Рубач до націоналістичного табору зарахував усіх „заклятих супротивників українського народу”. Детально висвітлювалися такі ненаукові підходи до погляду на це питання, що відобразилися на сторінках „Українського історичного журналу” [1.62]. Так, у 1967 р. тут була надрукована стаття у співпраці К. Дубини та П. Дишлового, яка стосувалася довоєнного періоду діяльності ОУН. Автори несхвально оцінюють організацію, а саме як „зрадників українського люду”. Напрямки називали „буржуазними націоналістами”, стабільних закидів, упередженого трактування історичних подій знайшли своє продовження і в історіографії 1960-1980-х рр. Найбільш вимоглива, повна оцінка українського націоналістичного руху з’явилася в Українській радянській енциклопедії, де його діячів названо реакціонерами, прихильниками антинародної ідеології та політики української буржуазії, які прагнуть підкорити національно-визвольну боротьбу вузькокласовим потребам.

Зроблено спроби трохи підкорегувати зміст, усунувши ідеологічне забарвлення, у сьомому томі УРЕ 1982 року, де націоналістами вважалися ті, хто сповідує ідею переваги національних інтересів над класовими. У 1989 р. радянські історики Г. Куманьов та А. Чайковський оприлюднили дослідження про наслідки протистояння радянських каральних структур із „буржуазними

націоналістами” протягом 1944-1946 рр., методику викорінення проявів, ворожих до радянської влади. Незважаючи на добу перебудови, творці не уникнули застарілих кліше, а більшість фактів у праці перекручено та представлено у найкращих традиціях радянської історіографії – загалом окреслено „злочини” ОУН та УПА і дієві способи ліквідації цих „бандформувань”. Можна лише припускати, яким чином органи Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС) нищили українське підпілля, адже усі жорстокості винищувальних загонів проти родин вояків УПА автори книги подають як „святую справу”. Хоча у книзі відсутній безпосередньо матеріал, що стосується предмета нашого пошуку, вона виразно показує підходи радянської історіографії до подібної проблематики. Опубліковані у той час роботи ще більше загострювали кризу браку справжніх об’єктивних досліджень, базованих на документальних першоджерелах, позбавлених необ’єктивних, політично заангажованих висновків. Сюди належать тогочасні студії Ю. Римаренка, сфокусовані на розвінчуванні образу „посіпаки світової реакції” [1.67].

Дослідник намагався проаналізувати діяльність ОУН, визначаючи її як агентурно-шпигунську формацію, яка слугувала німецьким, польським, італійським інтересам. Засуджувалося усе те, що суперечило світогляду радянської доби, – сепаратизм, державність, національне самоусвідомлення, – і виставлялося як „антинародна зрада”. Зрозуміло, що подібні статті формували хибну уяву про діяльність ОУН та її підрозділів, серед яких були й жіночі. У другій половині 1970-х рр. постають праці, присвячені питанню формування та діяльності націоналістичних гуртків, об’єднань в еміграції. Оскільки ОУН зародилася поза межами України, а після поділу організації одне з її крил ОУН під керівництвом А. Мельника (далі – ОУН(м)) функціонувало за кордоном, то доробки цього часу мають для нас певну наукову вартість. Вони жодним чином не зачіпають жіночої проблематики, проте відображають загальну позицію радянських істориків до питання ОУН та УПА, а отже, це пояснює підстави

навмисного замовчування багатьох аспектів жіночої історії. Незважаючи на упереджений характер цих праць, необхідно констатувати, що все ж таки великим проривом для радянської історичної науки стало окреслення проблеми вивчення діяльності націоналістичного руху в еміграції.

Це, зокрема, стосується книжки В. Чередниченко. Певною спробою вивчення еміграційного середовища та місця в ньому ОУН стали праці В. Трощинського, хоча теж не позбавлені упереджених тлумачень фактів, характеристики політичних діячів та організацій. Так, в одній з них автор не шкодує різних способів таврування українських націоналістів – „покидьки”, „горезвісна ОУН”, „ОУН – платний загін диверсантів і вбивць, які використовувалися нацистами для підготовки нової світової війни”. Розглядаючи історіографію історії ОУН, автор називає, „взірцевими” для тієї епохи істориків – В. Замлинського, Ю. Римаренка, Р. Симоненка, В. Чередниченка, К. Дмитрука. Історіографічні аспекти дослідження ідеології націоналізму вміщує ще одна його монографія – „Найманці фашизму (українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період)” [4.210]. На думку В. Трощинського, варте уваги подальше висвітлення питань, пов’язаних з розкриттям профашистської, прогітлерівської діяльності українських націоналістів [1.69].

Важливі висновки та закиди не містять наукового підходу до питання. З цього короткого історіографічного огляду літератури радянської доби можна дійти висновку про те, що безпосередньо жіноче питання в національно-визвольному русі 1939-1945 рр. авторами зовсім не порушувалося через відверто негативне ставлення до ідеології та діяльності ОУН та УПА, які сповідували мету досягнення соборності та незалежності українських земель. Проте згадані праці становлять інтерес лише в тому сенсі, що яскраво демонструють причини, через які у дослідженні цієї проблематики утворився багаторічний провал, тоді як на заході на той час активно розроблялися різні напрямки гендерних студій. Радянська наука намагалася навмисне не бачити

цю жіночу тематику, тим більше становище української жінки у діяльності ОУН та УПА.

Становище дещо змінилося з здобуттям Україною незалежності, коли відійшли в минуле застарілі підходи, марксистсько-ленінські догми, що заважали об'єктивно інтерпретувати події минулого. Проте досі нагальною лишається проблема висвітлення ролі жінки у національно-визвольному змаганні у складі формувань ОУН та УПА, оскільки у сучасній українській історіографії цілком бракує спеціальних комплексних монографічних досліджень, присвячених цій темі, за винятком кількох публікацій у наукових збірниках, мемуаристики, окремих довідкових видань. Така ситуація зумовлена кількома чинниками :з одного боку, звичне упереджене ставлення до ОУН та УПА, а отже, й до ролі жінки в їхніх рядах у радянські часи не надто змінилося, коли у переважній більшості праць з історії визвольного руху 1940-1950-х років, навіть доволі об'ємних ,жінка-націоналістка асоціювалася з виконанням виключно функцій медика ,зв'язкової, а отже, їхні прізвища згадувалися досить рідко у певних контекстах або ж взагалі це були книжки про „чоловічу” боротьбу. Третій важливий аспект ,що є перешкодою у вивченні цієї проблеми, це складність перебування жінки в умовах підпілля, це ролі розвідок, агентів, довірених осіб командирів УПА, що передбачали у разі потрапляння до рук супротивника жахливі катування [2.79]

Переживши таке, ці жінки поверталися з радянських таборів і нерідко замикалися в собі, не бажаючи оповідати про власне минуле. Вище наведені чинники позначилися на стані студій ролі жінки в національно-визвольному русі в часи Другої світової війни. Серед низки нечисленних у сучасній українській історіографії окремих студій ,присвячених ролі жінки в національно-визвольному русі 1939- 1945 рр., варто згадати монографію, дисертацію та публікації в наукових збірниках Л. Онишка, де йдеться про зв'язкову головнокомандувача УПА Р. Шухевича Катерину Зарицьку, статті Т. Антонової, Л. Волошко, Я. Музиченко, Г. Бурнашова та ін. Сучасна українська

дослідниця, авторка багатьох публікацій, збудованих на матеріалах архівів колишніх радянських силових структур і присвячених персоналіям ОУН та УПА, Л. Онишко звертає увагу на те, що поза науковими інтересами науковців залишається питання участі жіноцтва у змаганні за національні права. Беручи участь у цій боротьбі, пише вона, жінки не зважали на статеву дискримінацію, сподіваючись на те, що здобуття національних прав забезпечить їм рівність і в усіх інших сферах [2.81].

Дослідниця оповідає про організацію жіночої мережі, яка займалася пропагандою та роз'яснювальною працею, збиранням продуктів, одягу. Окрім того, додає Л. Онишко, до компетенції жінок належала політико-освітня робота з членами ОУН, а згодом і УПА, проведення релігійних та національних свят. Як відомо, робота жіноцтва під час війни в Українському Червоному Хресті належала до найважливіших ділянок. Авторка публікації проаналізувала діяльність крайових референтур підпільного УЧХ, очолюваних К. Зарицькою, О. Мостович та Зіною. Окреме місце в цій публікації займають жінки-дружини учасників національно-визвольного руху. Так, Л. Онишко згадує постаті Наталі Шухевич, Уляни Кук, Марії Савчин, Надії Романів та інших, які допомагали своїм чоловікам – командирам повстанського руху, підтримували їх переконання, поділяли їхню позицію. Постать Катерини Зарицької стала предметом окремих досліджень Л. Онишко. Зокрема у низці українських та закордонних видань опубліковано матеріали про цю неймовірну жінку. Розповідаючи про Катерину, авторка згадує про її шлях у націоналістичному русі, що розпочався ще з Варшавського та Львівського судових процесів проти членів ОУН у 1935- 1936 рр.

Її було заарештовано у справ убивства польського міністра Б. Перацького, а згодом висунуто звинувачення в замаху на підкомісара львівської тюрми Бригідки В. Коссодубзьського та вбивстві донощика польської поліції Я. Бачинського. Л. Онишко відстежує подальший шлях Зарицької, що пролягав через допити у відділах НКВС, заслання до Сибіру, втрату коханого

чоловіка, працю інструктора крайового проводу „Юнацтва” та жіночої мережі ОУН, референта та безпосереднього організатора діяльності Українського Червоного Хреста, зв'язкової Р. Шухевича під псевдо Монета. Дослідниця спростовує доволі популярне уявлення про те, що роль жінки тоді обмежувалася лише медичною допомогою, пропагандою, збором відомостей. Потім – 22 роки в мордовському таборі суворого режиму. Авторка розповідає про умови, в яких довелося зростати Галині, формувати свої життєві засади, коли вперше вступила до ОУН, як звикала до складних умов боротьби. Як зазначає автор статті, Галині було довірено обов'язки референта УЧХ Тернопільщини. Протягом невеликого періоду (1944-1945 рр.) їй вдалося організувати низку курсів із підготовки медсестер, залучити студентів старших курсів медичних університетів і відкрити курси лікарів, створити підпільні лікарні. У лютому 1945 р. були відкриті курси для колишніх провідниць підпільного ЧХ, на яких Галина займалася ідеологічним вишколом членів УПА [2.102].

Л. Онишко іменує завдання, які Галині доводилося виконувати в умовах підпілля, – медсестри, зв'язкової, розвідниці. У статті згадується про дві відзнаки ,які здобула Г. Дідик від командування УПА за віддане служіння справі. Т. Антонова аналізує долю жінки крізь призму умов українського підпілля – поєднання непоєднаних рис бійця, розвідника, зв'язківця та господині, дружини, матері. Говорячи про складність явища „жінка і війна”, авторка підкреслює потребу усвідомити кілька важливих аспектів, від яких слід відштовхуватися: різний склад психіки чоловіка і жінки, а отже, різне бачення та переживання ролі жінки в бою, природне покликання жінки бути матір'ю суперечить тому, що жінка на війні приносить смерть. Дослідниця концентрує свою увагу на, здавалося б, „мирних” функціях жіноцтва на війні – фармацевти, лікарі-хірурги, медсестри, друкарки, зв'язкові, які щоденно ризикували і нерідко віддавали своє життя задля ідеї. Покликаючись на іншого автора, Т. Антонова говорить про ці допоміжні функції як про кровоносну

систему, повітря, оскільки жінки нагадували чоловікам про мирне життя. Дослідниця Я. Музиченко присвятила свою публікацію одній із нагальних проблем в історії УПА – визначення точного місця загибелі Р. Шухевича та поховання решток його тіла.

Автор ,подаючи власну думку щодо тих подій, згадує також і про зв'язкову генерал-хорунжого Чупринки Г. Дідик. Журналістка наголошує, що не завжди мірилом неупередженості можна вважати колишні кадебістські архіви, адже свідчення давалися переважно під час мук. Окремої уваги заслуговує допис Л. Сороки ,присвячений долі зв'язкової Д. Гусяк. Як відзначає автор, на початку 1940-х рр. Д. Гусяк стала учасницею ОУН, потім було знайомство з К. Зарицькою й спільне виконання завдань та особистих доручень генерал-хорунжого Чупринки. У статті зображено надзвичайно жорстокі катування, які застосовували в управлінні НКВС щодо неї та її матері під час допитів. Після Львівської в'язниці були Верхньоуральська та Володимирська катівні. Для усіх чотирьох жінок-зв'язкових Шухевича вирок та умови перебування виявилися однаковими – 19 років так званого кам'яного мішка. Як стверджує Л. Сорока, злидні не припинилися для цих жінок і по звільненню, коли розпочалися нові переслідування ,погрози, стеження. Неможливо не згадати одну з найбільш визначних жіночих постатей в ОУН –Ярославу Стецько. Автор однієї з публікацій про цю видатну жінку Л. Волошко,пише, що Славіна приєдналася до ОУН ще у 1938 р., а після радянської окупації Львова за наказом ОУН пролягла її тривала путь за кордон – Відень, Баварія, Мюнхен, де також тривала розпочата справа. Її чоловік очолив Антибільшовицький блок народів, а Славіна увійшла до центрального комітету, займалася редагуванням (володіла вісьмома іноземними мовами). Як пише про неї автор, Славіна дбала про самовдосконалення ,вивчала різні науки,поширювала знання про Україну в очах світової спільноти шляхом зустрічей, прес-конференцій, створення українських товариств, а після смерті чоловіка очолила ОУН „бандерівську”[3.112].

Слава Стецько – один із того покоління, що по-справжньому осягнула події 1991 р. в Україні та повернулася на рідну землю, очолила Конгрес українських націоналістів (далі – КУН), стала народним депутатом і брала жваву участь у житті країни аж до самої смерті у 2003 р. Про інше відоме подружжя – Степана та Ярослави Бандер – ідеться у статті Г. Бурнашова. Безперечно ,дружина Бандери стала зразком жіночої самопожертви та розсудливості ,яка поєднувала в собі риси бойової товаришки, зв'язкової, підпільниці й водночас зберігала жіночність, тепло, лагідні почуття до свого чоловіка навіть у найскрутніші моменти свого життя. Як зауважує автор видання, їх познайомила революційна боротьба. Ярослава Опарівська (її дошлюбне прізвище) приходила до чоловіка на побачення і використовувала ці миті для здобуття чи передачі потрібної інформації. Степан і Ярослава були своєрідним та злагодженим доповненням один одного, підтримкою і опору в скрутні часи. Про цю величну жінку написано доволі багато. Зокрема С. Липовецький, згадуючи багато не надто відомих фактів із біографії С. Бандери, оповідає про його дружину – постійні переховування з дітьми, переміщення через безперервні полювання – спершу Берлін, ближче до місця ув'язнення чоловіка, потім Інсбрук, Мюнхен, Гільдесгайм, Штарнберг.

Радянські спецслужби полювали не лише на Степана, але й на його дітей тому дружина мусила переживати подвійне напруження і невпинний переляк. Подружжя Лева та Дарії Ребетів також належить до провідних постатей націоналістичного руху. Про Лева написано чимало і в Україні, і в діаспорі, а от про Дарію (уроджену Цісик) в літературі згадується лише раз. Бурнашов Г. Символ жінки-українки, так її і описують, а от про її чоловіка – одного з ідеологів ОУН. Д. Ребет – відомий політичний та громадський діяч, правник, публіцист, у збірці „Лінія найбільшого опору” [1.61] опубліковано стислі біографічні відомості про цю яскраву особистість. Зокрема, автор нарису пише про її буковинське коріння (м. Кіцмань), перші кроки в русі спочатку у складі юнацтва ОУН, потім як члена Крайової Екзекутиви (крайове управління) ОУН

на західноукраїнських землях (1934-1938 рр.), члена Проводу ОУН під час німецької окупації України. Боротьба тривала і в повоєнний час, уже в ролі активної діячки міжнародного жіночого руху, публіцистичної діяльності, а після смерті чоловіка – як очільниці ОУН, що утворилася в 1950-х рр. як відгалуження закордонних частин ОУН. Низку статей у наукових виданнях та часописах опублікував І. Крайній. Автор задається питанням: чому для молодих галичанок, які брали участь у національно-визвольній боротьбі, Україна була понад усе – родину, одруження, продовження роду. Це він називає своєрідним феноменом в історії України. Так, наводячи спогади Марії Скрентович-Лаврів (псевдо Звенислава), під час перебування у Воркутинському таборі саме „бандерівок" місцеве керівництво називало найбільш охайними, дружніми і порядними[3.117].

Поміж найбільш звичних повинностей, які жінкам доводилось виконувати у лавах ОУН та УПА під час війни, згадуються такі: зв'язкові, розвідниці, пропагандистки, санітарки, керівниці підпільних медичних осередків. Поміж найбільш вражаючих жінок в розмові згадано дружину одного з ватажків УПА Я. Мельника Антоніну, яка перебувала у підпіллі з коханим чоловіком, там народила двійню, згодом, усвідомлюючи свою неминучу кончину, намагалася зберегти життя свого недужого сина, однак марно. Лише доньку змогли передати рідним, а саме подружжя загинуло у бункері. Вона, Шевчук В. Розумна, розвідниця переповідає історію полковника Миколи Твердохліба та його дружини Ольги, які застрелилися у бункері, так і не побачивши більше своєї дитини, якою залякували їх органи НКВС в обмін на припинення спротиву. Схожа доля спіткала подружжя Оксани та Володимира Манюхів. Не одна публікація, присвячена знаменитим постатям націоналістичного підпілля, вийшла з-під пера Б. Червака. Серед них, мабуть, найпочесніше місце посідає поетеса Олена Теліга. На думку автора, ще не всю правду висловлено про цю жінку, яка народилася у росії, але стала однією з найбільших українок.

Він оповідає про те, як формувався світогляд Олени, де вона навчалася, який вплив на неї мало родинне виховання. Зокрема Б. Червак констатує, що її батько, І. Шовгенів, був східняком, мати – родом з Поділля. І. Шовгенів був міністром уряду УНР і паралельно обіймав посаду професора Київської політехніки. Іноземні мови, культурне оточення, книжки зробили свій вплив. Після поразки 1920-1921 рр. сім'я переїздить до Подєбрад, де батько стає ректором Української Господарської Академії (далі – УГА у Подєбрадах), а вона отримує нагоду спілкування з поетами, письменниками, що перебралися в еміграцію, входить у вир студентського життя. Б. Червак змальовує той час, коли вперше Олена знайомиться з націоналістичним рухом, а у грудні 1939 р. під впливом О. Ольжича долучається до роботи культурної референтури ОУН, згодом входить до складу Похідних груп, що вирушили на Київ. Автор розповідає про її значення у заснуванні часопису „Українське слово” [3.141] та розквіт українського життя у столиці, а згодом і про хоробру смерть у Бабиному Яру. У 2006 р. Тернопільська філія Наукового товариства імені Тараса Шевченка окремим томом видала наукові статті, присвячені національно-визвольним змаганням українського народу у ХХ столітті [3.121].

Також багато праць належить М. Маланюку і присвячені героїчним учасням жіноцтва у протистоянні УПА та червоноармійцям, вивченню історії зародження на Тернопіллі проявів ментальних переконань людності та їх впливу на залучення до національно-визвольної боротьби. М. Маланюк є творцем низки праць з цієї проблематики, особливо що стосується жінок з Надзбруччя, які брали участь у національно-визвольному русі 1940-1950-х рр. Незважаючи на смертельну загрозу, зауважує науковець, більшість жінок добровільно долучалися до боротьби як із польським і німецьким, так і з радянським окупаційним режимами. Серед цих величних постатей він згадує шістнадцятирічних Оксану Голич та Ориславу Савку, які через розмноження та поширення листівок ОУН були засуджені військовим трибуналом до 25 років каторги в мордовських таборах. Подано також відомості про юних розвідниць,

зв'язкових, зокрема про Меланію Півторну, Ніну Вірченко, Оксану Мешко, Раїсу Бень та ін. Надзвичайно цікаві відомості про участь жіноцтва в діяльності ОУН під проводом С. Бандери подано О. Іщуком та Н. Ніколаєвою. Так, присвятивши свою публікацію неординарній постаті Осипа Дякова – учасника окружного осередку пропаганди на Бережанщині, члена крайового проводу юнацтва ОУН(б), члена Головного осередку пропаганди при проводі ОУН(б), автори згадують, що разом із ним у 1940 р. були ув'язнені і двоє жінок – студентка Мирослава Никифорук (псевдо Незабудько) та вчителька В. Вітковська.

Усі троє були засуджені 30 січня 1941 р. Автором наводяться уривки протоколів допитів, протоколів очної ставки, вироку, з яких зрозуміло, що жінки провадили розвідувальну діяльність. Як засвідчують матеріали з архівів Служби безпеки України, 29 червня В. Вітковська Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. зв'язку з початком воєнних дій на Україні”, а про М. Никифорук відомості відсутні. Від початку 1990-х рр. з'являється дедалі більше наукових праць, які відрізняються свіжими підходами, зокрема прагнення до всебічності досліджень. Особливо в цьому аспекті варто виокремити колективну монографію „Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогоденні” [4.159], яка вийшла в Одесі за редагуванням Л. Смоляр, а також розвідку О. Маланчук-Рибак „Українські жіночі студії: історіографія та історіософія” [4, 186], що побачила світ у Львові [3.125].

Перші праці, що так чи в інший спосіб стосувалися історії ОУН, почали з'являтися протягом 1995-1997 рр. Однак жіноче питання в них зовсім не порушувалося, а про окремі постаті можна було лише здогадуватися, коли йшлося про діяльність референтур чи підреферентур у складі ОУН. Серед цих праць назвемо дисертацію історика К. Бондаренка, в якій увага приділялася вивченню діяльності націоналістичного руху в часи Другої світової війни. Хронологічно дослідження розпочинається з опису становища, що склалося в ОУН після загибелі Є. Коновальця. Проводу українських націоналістів до А.

Мельника та подальшу діяльність очолюваного ним відгалуження ОУН. Практичній культурноосвітній роботі ОУН у мережі легально діючих українських молодіжних, спортивних товариств, у сфері шкільництва та протидії асиміляційній політиці окупаційних режимів у культурній царині присвячена дисертація В. Ухача. На окрему увагу заслуговує наукова праця І. Патриляка, де комплексно висвітлено військово-стратегічні та тактичні плани Провіду ОУН (б) у 1940- 1942 рр., розглянутий процес створення та діяльності військових формувань у перші роки війни, підготовки націоналістичного підпілля на території УРСР до збройного повстання влітку 1941 р.

Окремі відомості з цієї проблематики можна здобути з дисертаційного студіювання В. Дзьобака, присвяченого опису політичної та культурної обставини на західних землях України у 1939-1941 рр., виникненню Т. Бульби-Боровця поліцейського підрозділу „Поліської Січі”, формуванню Української повстанської армії, перейменованої в Українську народно-революційну армію (далі – УНРА), взаєминам Т. Бульби-Боровця з нацистами, світськими партизанами, польським населенням, українськими національними установами та військовими структурами. Інше дисертаційне студіювання з історії ОУН та УПА, яке дає зведене уявлення про роль та завдання жіноцтва у підпільній боротьбі/ О. Дмитерко аналізуючи питання становлення та зростання пропагандистського апарату ОУН та УПА, дослідник наголошує на тому, що цей процес відбувався паралельно зі становленням організованого українського націоналістичного руху. Оскільки до пропагандистської діяльності були долучені переважно жінки, це дослідження становить науковий інтерес і для нас. Часто жінки керували осередками референтури пропаганди, на них покладалася головна праця по збору навчальних матеріалів, книжок, транспортуванню видань [3.127].

Ризикуючи життям, жіноцтво займалося ідейним вихованням людності. Автор доводить, що на 1944 р., тобто на час прибуття на терени Західної України радянських військ, пропагандистський апарат ОУН і УПА був вже

цілком сформований, мав виразну та розгалужену будову. Слід надати особливу увагу тісному поєднанню відділів політвиховання УПА та референтури пропаганди ОУН.

Дослідник розглядає динаміку розвитку пропагандистського апарату, акцентуючи увагу на його трансформації відповідно до нових умов битви, в яких український визвольний рух опинився після відновлення на території Західної України радянської влади. Він зауважує, що, крім референтури пропаганди ОУН та апарату політичних вихованців УПА, до пропаганди активно залучалися члени УЧХ. Проблема ролі жінки у визвольній боротьбі ОУН та УПА побіжно піднімається і в літературі узагальнюючого характеру. До неї належать монографії, публікації в наукових часописах, багатотомні колективні видання, присвячені безпосередньо історії ОУН та УПА або ж воєнній тематиці. Деякі з цих праць містять як окремі розділи, параграфи про українське жіноцтво в підпіллі, так і перелік певних прізвищ. Серед авторів слід згадати Ю. Киричука, В. Литвина, В. Дмитрука, А. Дуду, В. Старика, Д. Веденєєва, Н. Шевченко, В. Мороза, В. Дзьобак та ін. У переважній більшості книг, збірок статей, розвідок узагальнюючого характеру, що побачили світ протягом 1991-2009 рр., описуються останні бої УПА та боротьба військ НКВС із ними вже в післявоєнний час. Однак через це вони мають наукову вартість для нашого дослідження, оскільки члени ОУН і УПА, яких схопили або ж знищили в 1945-1950 рр., почали свою активну діяльність у національно-визвольному русі ще в 1930-х – на початку 1940-х рр. П. Арсенич, один з дослідників історії УПА, присвятив окремі сторінки своєї книги і складним жіночим долям українок, ув'язнених чи замордованих до смерті радянськими військами МВС на теренах Івано-Франківської області. Посилаючись на архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), автор пише, що під час однієї із операцій спецгрупи МВС під керівництвом майора Костенка у 1946 р. було виявлено бункер, де знаходилися повстанці [3.131].

Серед полеглих П. Арсенич згадує дружину А. Мельника Роберта, вчительку, друкарку ,спеціальну кур'єрку Надвірнянського надрайонного проводу ОУН. У січні 1947 р. під час акції 4-ї роти особливого призначення військ МВС у Жаб'ївському районі загинула секретар-друкарка окружної референтури пропаганди Ксеня, а у квітні – організаційний референт Городенківського надрайонного проводу Надя (Блевська Наталя). В одному зі звітів за 1947 р. автор знайшов відомості про арешт у січні 1947 р. зв'язкової центрального проводу ОУН Святослави та політичного керівника УПА відтинку „Гуцульщина” Христі – Дар'ї Кошак. Потім були воркутинські табори. У 2007 р. побачила світ книга В. Дмитрука „Вони боролися за волю України”, в якій на підставі аналізу численних архівних документів та використання спогадів учасників національно-визвольної боротьби відтворено період 1917-1959 рр. Окремий розділ книги присвячено медично-санітарній службі в УПА та, відповідно, жінкам, що творило її основу. Як зазначає автор, характер і дії УПА, її боротьба в запіллі ворожих військ, застосування партизанської тактики не давали змоги створити структуру медичної служби за схемою регулярних армій. У книзі розповідається про специфіку побудови централізованої системи керівництва на рівні організаційнокоординаційної діяльності.

Дослідник описує роль УЧХ у догляді за пораненими вояками. В умовах збройного підпілля, зазначає В. Дмитрук, санітарні служби УПА та частини УЧХ мали потребу частіше послуговуватися криївками та підземними шпиталями, що ускладнювало роботу медсестер .Окрім того, в таких умовах були організовані курси медсестер. З організаторів таких курсів у книзі згадуються жінки під псевдо Вишня, Зірка, Буря. Автор, посилаючись на спомини сотника В. Ніковського, пише про вищі центральні курси для Волині, на яких упродовж шести місяців навчалося близько сотні дівчат із північно-західної та південної воєнних округ УПА. Автор розповідає про активну діячку УЧХ, згодом очільницю Жіночої служби України Харитю Кононенко,

розстріляну німцями у жовтні 1943 р., Розалію Мінко, зв'язкову УПА між селами Станькова, Заводкою і Пашовою, розстріляну у 1947 р. Автор узагальнюючої монографії, присвяченої вивченню історії УПА, Ю. Киричук у двох розділах книги описує становище жінки в умовах підпільної боротьби.⁴⁴⁵ Зокрема, характеризуючи організаційну структуру УПА, зауважує, що велике значення надавалося розбудові медичної опіки та санітарної допомоги. „Брак медичного персоналу та ліків, – пише дослідник, – дошкульно відчувався на кожному кроці: багато українських лікарів німці забрали до служби у своїх військових шпиталях, а на всі аптечні запаси ліків окупаційна адміністрація наклала свою руку [4.144].

Отож, командування УПА засновує низку медичних курсів для колишніх студентів медицини, санітарні тренінги медсестер, на які реєструються українські дівчата. Під керуванням хіміків та фармацевтів творяться заводи ліків”. Історик окремих наголос робить на будові нелегального УЧХ, що мав три частини: медичну, опіка над травмованими та над недужими вояками УПА, фармацевтичну (добування ліків та відділ громадської опіки). Переважна частина працівників УЧХ – молодих дівчат – прийняла героїчну смерть зі зброєю в руках, боронячи поранених бійців. Деяку відомість можна здобути і з третього розділу видання, в якому зображено перебіг повстанської війни УПА у 1944-1946 рр. Розповідаючи про жахливі розправи органів НКВС над вояками УПА, він подає свідчення очевидців про те, як поводитися з жінками – станичними, зв'язковими під час допитів. В одній зі своїх статей Ю. Киричук описав діяльність оунівського підпілля та збройних загонів УПА від закінчення Другої світової війни до кінця 1946 р., адже саме в цей час бандерівці вели явну партизанську війну. Дослідник змальовує прийоми, які застосовувала радянська влада для зламу українського національно-визвольного руху.

Отож, у травні 1945 р. було оголошено амністію, яку підкріплювали ідеологічними заходами. Автор зазначає, що жваву участь в антиоунівській лекційній пропаганді мусив брати відомий математик, професор М. Зарицький

– батько славетної зв'язкової та розвідниці К. Зарицької. Він сподівався у такий спосіб зберегти життя своїй доньці. Окрім морально-психологічного тиску, одночасно здійснювалися карально-репресивні заходи відповідними загонами НКВС задля знищення криївок УПА. Ю. Киричук підкреслює, що у червні 1945 р., під час облав на Львівщині із використанням хімічної зброї, непритомною до рук НКВС разом зі своїми побратимами П. Дужим та М. Дужим потрапила й М. Юрчак – Долинська. Цікаві відомості про певні жіночі постаті знаходимо і в оглядовій праці В. Старика та А. Дуди „Буковинський курінь в боях за українську державність”[2.110]. Аналізуючи діяльність українських військових та парамілітарних формувань, автори, на підставі багатьох документальних доказів, відтворили долі окремих жінок-буковинок, котрі належали до націоналістичного руху [4.152].

Зокрема, йдеться про Антоніну Фрунзу-Очкинську (псевдо Метелик), котра однією з перших вступила до лав Куреня і пройшла з ним, під час походу на Київ, до Вінниці; про Колянку Ганну, акторку чернівецького театру, засуджену військовим трибуналом НКВС у 1944 р. до 12 років ув'язнення за причетність до ОУН; про Кушнірюк Валерію – з Куренем вирушила на Галичину, а у 1945 р. ув'язнену за співпрацю з ОУН, Теодозію та Євгенію Суховерських, закатованих у Бабиному Яру в лютому 1942 р. До однієї з найбільш суперечливих і одіозних постатей націоналістичного руху на Буковині в 1941-1945 рр. належить провідник чернівецького обласного проводу ОУН(б) Артемізія Галицька (псевдо Мотря), на яку покладалося завдання здійснювати вербування в УПА, збір одягу, продуктів та ліків, контролювати дії прибулих. Незважаючи на її безпосередню причетність до розбудови мережі ОУН на Буковині та буковинської частини УПА, Артемізія, як припускають науковці і свідчать учасники тих подій, співпрацювала з органами НКВС. У грудні 1945 р. її схопили енкаведисти. Як припускають автори, саме за її доносами було заарештовано сотні членів ОУН(б). 450 Автор численних ґрунтовних публікацій, присвячених історії українських спецслужб, особливо в

часи Другої світової війни, Д. Веденєєв в одній із них зауважує, що широка підтримка УПА населенням дозволяла повстанцям використовувати можливості агентурної розвідки. Завдання розвідки полягало не лише в здобутті інформації, й у викритті інформаторів ворога у власному середовищі. Рекомендувалося підбирати до послуг розвідки людей фізично і морально стійких, зі спеціальною підготовкою, краще за все – жінок.

Серед донощиків, зазначає автор, було чимало жіноцтва. Д. Веденєєв наводить уривки зі звіту розвідниці Марусі (грудень 1943 р.), яка надала командирам УПА плани місцевостей із позначенням позицій німців, поліції, польських загонів, розташування вогневих систем, відомості про озброєння супротивників, їхнє моральне становище ,взаємини з мешканцями. Дослідник розповідає про запровадження спеціальних курсів з підготовки розвідників. У Рогатинському районі були організовані курси для жінок-розвідниць. Із переліку завдань та важливості місій,які їм доручали,можна зрозуміти рівень моральної, розумової ,фізичної готовності жінок-розвідниць: опис військового підрозділу, його місце знаходження, укріплювальне забезпечення, чисельний та особовий склад, забезпечення боєприпасами, технікою, систему зв'язку, призначені війську цілі. Деякі дані про працю жінок у склад ОУН та УПА містяться у книгах з історії національно-визвольного руху протягом 1941-1945 рр. в окремих областях України,селищ Галичини, Волині та Поділля. У розвідці І. Іванченка, присвяченій діяльності похідних загонів ОУН на теренах Дніпропетровщини, які мали охопити своїм впливом південні землі України, створити органи управління на звільнених від радянської влади територіях, ідеться про окремі образи жінок-націоналісток. Автор, зокрема, пише про те, що в серпні 1941 р. в Дніпропетровську з'явилися перші члени Похідної Групи ОУН „Південь”, яка поділялася на 6 підгруп, а згодом, дійшовши до Ново-Миргорода, відбулося її нове перегрупування. У складі групи він називає кількох жінок – лікарку Амалію Регей (сестру референта зв'язку Василя Регей), ройову Тетяну Плаксієв (Змійку), підреферента у жіночих справах у Крайовому

проводі ОУН Галину Бійовську. Незаглиблюючись у біографічні подробиці, автор констатує лише, що їх незабаром було схоплено і передано до рук гестапо. В іншому дослідженні згадується про Горчинську Ванду, яка у вісімнадцять стала членом ОУН. Була зв'язковою ,розвідницею, пропагандисткою, медсестрою, переносила та транспортувала зброю. Багатьом пораненим врятувала життя. У березні 1946 р. її схопило НКВС. Як оповідає автор, під час допитів були застосовані надзвичайно жорстокі катування .Ванда отримала 15 років каторги. У книзі „Підгірки: минуле і сучасне” [4.176] М. Когут розповідає також і про жінок, родом із цього села неподалік Калуша, які померли від рук німецьких і радянських катів. Так, описуючи період німецької окупації, автор пише, що за участь в ОУН у селі почалися масові затримання. Гестапо протягом 1941-1944 рр. відправило на примусові праці до Німеччини понад 100 дівчат та юнаків. Зокрема, він наводить такі дівочі прізвища, як Ю. Ворона, А. Дзундза, А. Скринька, О. Когут, П. Когут, Є. Думінкевич та багато інших. Прихід радянських військ у с. Підгірки обернувся для мешканців новими репресіями [4. 156].

Ідеться про боротьбу з так званими бандформуваннями УПА. Під час цих облав було схоплено та розстріляно Дзюндзу Марію „Марічку”, медсестру УПА, Мельник Марію (Безжурну), зв'язкову УПА, Стадник Ірину ,(Руту), зв'язкову УПА, Ягенчук Анну (Бджілку). Серед заарештованих односельчанок у 1945-1946 рр. автор згадує станичну М. Боднарчук-Боцян (Комаху), зв'язкових М. Ворону (Ромашку), Я. Франко (Русалку), які отримали по 10 літ таборів. Маловідомі факти здоби Другої світової війни та активної участі жіноцтва Волині в лавах УПА наводяться в публікації Г. Петрука-Попика. Автор присвятив працю так званим „антонівцям” – Антоновецькій Повстанській Республіці – самоврядній одиниці, що діяла з березня 1943 р. по травень 1944 р. на засадах Кременецького куреня Крука (псевдо Івана Климишина). Як зазначає автор, ці повстанські з'єднання боронили мешканців с. Антонівці та довколишніх сіл як від німців, так і від червоних партизанів та

польських банд. Так, стверджує він, у визвольних змаганнях ОУН та УПА з 1941 по 1955 рр. брало участь 159 антонівчан, серед яких згадуються Антоніна Музика (Вишня) та Надія Теліванчук (Горда). Подібні події мали місце і в інших західноукраїнських селах. Зокрема, В. Пришляк описує окремі жіночі долі в контексті останніх місяців Другої світової війни, коли навесні 1945 р. у сутичці між військовими частинами НКВС та вояками УПА на Тернопіллі поблизу хутора Грицайка загинуло багато його мешканців, а хутір також було стерто з лиця землі. Серед учасників подій згадується Ганна Захарків – член ОУН-УПА (псевдо Нуся), яка в 1942-1944 рр. пройшла військово-ідеологічний вишкіл, конспірацію та зв'язкову справу, курси медсестер, з другої половини 1944 р. перебувала на нелегальному становищі у складі підпілля УПА, котре діяло на теренах Козівського, Козлівського та Зборівського районів.

Разом зі своєю товаришкою Варварою Мельник (Варею) вони потрапили до рук НКВС і були засуджені до 25 років каторжних робіт та 5 років позбавлення прав. Вирок вони відбували на вугільних копальнях Комі АРСР. Розповідаючи про одне з повстанських формувань УПА, яке очолив М. Медвецький (псевдо Хрін), дослідник Г. Чернихівський описує події 1941- 1942 рр. на Кременеччині, коли виникала повітова мережа ПУН, очолювана А. Мельником. Постаті українських жінок Рузі Медвецької та Ганни Розчинської згадуються в контексті репресивних дій німецької влади проти українського підпілля, вжитих на початку 1943 р., коли у Кременці були розстріляні десять осіб. Цікаві відомості про роль українського жіноцтва у боротьбі ОУН-УПА в останні роки Другої світової війни знаходимо і у статті В. Мороза, присвяченій, здавалося б, не зовсім жіночій проблематиці, – історії технічних засобів в ОУН та УПА. Зокрема, розповідаючи про історію творення радіостанції під кодовою назвою „Афродіта”, яка використовувалася націоналістичним підпіллям, автор зазначає, що восени 1943 р. поступово сформувався редакційно-журналістський штат радіостанції. Серед нього він називає Ірину Гевак (псевдо Веселка), котра виконувала обов'язки машиністки, та Галину Чуйко, яка писала тексти відозв,

радіопередач, редагувала їх. Згадується також мовний редактор українських та російських передач під псевдо Зіна, студентка філфаку Київського університету імені Тараса Шевченка. Деякі відомості про роль жіноцтва у націоналістичному русі знаходимо в одній із численних розвідок відомого українського дослідника Ю. Шаповала, опублікованій у часописі «Вітчизняні записки» [2.111]. У ній йдеться про українське збройне підпілля у 1940-1950-х рр. Так, розповідаючи про спроби замирення з радянською владою, які вживалися командуванням УПА з метою уникнення жертв унаслідок зіткнення, автор пише, що наприкінці 1944 р. під час таких перемовин нерідко використовувалися жінки. Зокрема, ще 19 листопада 1944 р., зазначає історик, довірена особа Шухевича, львівська художниця Ярослава Музика, через свого приятеля, заступника начальника обласного управління охорони здоров'я Ю. Кордюка, передала владі пропозиції Проводу ОУН про проведення мирних переговорів. Зустріч відбулася у неї на квартирі, однак – безрезультатно. Я. Музика була залучена у подальших спробах домовитися. Так, у квітні 1948 р. вона надіслала секретарю Львівського обкому КП(б)У І. Грушецькому листа. Однак компроміс не був досягнутий. 2002 р. вийшла в світ монографія Г. Стародубця ,присвячена дослідженню місця і ролі ОУН(б) у структурі національно-визвольного руху на Волині в роки Другої світової війни. Лише в одній із приміток автор пише про Ліну Гринюк, уродженку с. Голибіси на Тернопіллі, яка у 1942-1945 рр. обіймала пост жіночої станичної в бандерівській організаційній жіночій сітці на Кременеччині. Окремо слід згадати узагальнююче дослідження сучасного українського історика Н. Шевченко, присвячене гендерним студіям на Заході та в Україні [4.161].

Загальне уявлення про перебіг подій 1941 р. у середовищі ОУН та УПА подано в публікаціях А. Кентія та І. Патриляка. Сучасні українські історики В. Іваненко та В. Якунін, які присвятили війсьній тематиці низку наукових розробок, стали авторами монографічного дослідження, в якому подано історіографічний аналіз проблеми висвітлення історії ОУН та УПА у науковій

літературі. Проте, як не дивно, книга містить відчутне нашарування минулих десятиліть радянської доби і нерідко ідеологічні стереотипи дають про себе знати. Маючи претензії на об'єктивність та першість у розробці цієї проблематики, автори нерідко перебувають у полоні суб'єктивних тверджень та оцінок. Не можемо погодитися з твердженням авторів про те, що протягом 1950-1980-х років зроблено колосальну працю, яка не знає аналогів у вітчизняній історіографії. Історики у тісній співпраці з генералами та маршалами, які здобували перемогу, виробили, загалом досить цілісну, концепцію війни, що у стислому концентрованому вигляді увійшла до усіх енциклопедичних видань та підручників з історії. Загальновідомі коментарі та спростування сучасних українських та західних учених із цього приводу. Книга містить цілу низку перекручень і вихвалень у найкращих традиціях радянського часу, а також лише негативних оцінок і обвинувачень на адресу націоналістичного руху в роки війни. На жаль, однобокість в аналізі літератури не дозволила показати різні точки зору на історію ОУН та УПА та історіографічні етапи в її вивченні.

Логічно, що питання історіографічного осмислення ролі жінки в діяльності ОУН та УПА взагалі не згадується авторами, як залишена поза увагою й велика кількість праць науковців з діаспори та вітчизняних учених. Однак цінним є те, що вони досить об'єктивно виділяють у процесі становлення сучасної історіографії історії ОУН та УПА кілька періодів: 1) 1991-1997 рр. – відмова від старих стереотипів і пошуки нових, відсутність політичного замовлення на історичні дослідження, однак це була переважно публіцистика, а не наукові видання; 2) 1997-2004 рр. створення урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА та результати наукових пошуків вчених, залучених до неї; 3) з 2005 р. асоціюється початок нового етапу – прагнення відшукати підстави для реабілітації воїнів ОУН та УПА” [4. 164].

Такий підхід є цінним ,адже сам поділ на згадані часові відрізки можна імплементувати щодо формування історіографії "жіночої сторінки" змагань

ОУН та УПА. Заслуговує на увагу фундаментальне вивчення "Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси" (К., 2002), підготовлене фахівцями Інституту історії України НАНУ. Хоча безпосередньо жіноча проблематика авторами не зачіпається, видання становить науковий інтерес через те, що, наприклад, десятий розділ праці є спробою неупередженого осмислення діянь ОУН у 1941-1945 рр., розмежування їх серед інших різновидів як "терористичних вчинків проти більшовицьких військових формувань, проти радянської влади (як політичного супротивника і опонента) та її прихильників – цивільного люду (мобілізованого зі східних областей СРСР)". Автори розділу зреклися традиційного трактування поняття «терор», розрізняючи декілька його варіантів. Це має свою цінність з огляду на те, що у таких терористичних заходах ОУН для виконання ризикованих завдань розвідувального, пропагандистського чи диверсійного спрямування доволі часто були залучені жінки.

Варто також згадати низку праць одного з головних науковців історії українського національно-визвольного руху 1940-х рр. А.Кентія, у яких на підставі застосування документів з архівних фондів ЦДАВОУ, ЦДАГОУ та ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології зі сховищ СБУ виявлені важливі аспекти минулого ОУН та УПА. Корисним є те, що історик виокремив певні часові рамки у формуванні цих військово-політичних угруповань, що дало змогу глибоко проаналізувати їхню діяльність. Проте, А. Кентій лише мимохідь розглядає окремі жіночі постаті у націоналістичному русі. Не порушив традиційного підходу до опису періоду Другої світової війни як „чоловічої” боротьби відомий дослідник В. Литвин. Подаючи в окремих частинах книги узагальнену історію збройного протистояння українського підпілля, автор зовсім не згадує про жінок, котрі входили до ОУН та УПА. Науковець, вочевидь, не мав на меті більш детального викладу тих подій, однак праця становить науковий інтерес, бо дає змогу реконструювати історико-політичні чинники, які найбільше вплинули на

переосмислення ролі жіноцтва у воєнний час. Схожий підхід притаманний і четвертому тому „Політичної історії України: ХХ століття” [4.195], який достатньо повно описує увесь комплекс питань стосовно українських військових угруповань у Другій світовій війні, проте й там взагалі відсутнє хоча б якесь згадування про доручення жінок до українського підпілля.

У додатках до монографії В. Іваненка та В. Якуніна вміщено значну кількість раніше опублікованих матеріалів ,які стосуються протистояння радянської влади ОУН та УПА, репресивно-каральних заходів, проводилися проти родин українських вояків. Незважаючи на досить упереджений погляд до добору матеріалів, вони демонструють загальну картину репресій стосовно українського населення, яке перебувало у зв'язках з ОУН та УПА. Авторами подано тексти доповідей (доповідних записок)обласних комітетів КП(б)У про виселення родин, які надавали допомогу УПА або ж хтось із членів родини належав до повстанського руху, статистичні дані про кількість репресованих органами НКВС, серед яких чисельність жінок переважала удвічі: виселено у Станіславівській області 3341 чоловіків, 6185 жінок; у Дрогобицькій області – 3613 чоловіків, 6410 жінок; у Рівненській області – 2935 чоловіків, 5791 жінок. Велику кількість документів, що стосуються діяльності ОУН та УПА і боротьби з українським підпіллям, оприлюднив відомий дослідник В.Сергійчук. Зокрема, в одній із його останніх збірок „Український здвиг: Прикарпаття. 1939-1955” [1.63] вміщено звіти по західних областях України, які надсилалися в оперативний відділ штабу МВС УРСР щодо здобутків боротьби у повоєнний період. З цих матеріалів стають відомими прізвища жінок, які входили до ОУН, їхні псевдоніми, посади, функції. Зокрема, йдеться про Герасимович Ольгу (псевдо Ольга), дружину М. Твердохліба, котрий керував карпатським крайовим проводом ОУН, Попович Анну, яка діяла у Наддніпрянському районі, Крюченко Юлію (псевдо Оксана), дружину Василя Кука – очільника центрального проводу ОУН; Романину Євгенію (псевдо Катруся), яка діяла у Буському та Олеському районах; Рогай Амалію (псевдо

Сойка), лікарку, яку стратили у лісі на Станіславщині; Кудлу Тетяну, санітарку, яка загинула від вибуху гранати у криївці та інших. Однак це лише нечисленні загальні відомості про жінок, що не дають змоги відтворити суть діяльності чи якісь біографічні факти .

Деяку довідку про жіноцтво у складі ОУН та УПА знаходимо у довідкових виданнях, що вийшли в Україні та за кордоном. У 2004 р., за ініціативою львівської обласної організації Всеукраїнської ліги українських жінок, вийшов перший номер довідника „Українська жінка у визвольній боротьбі 1940-1950 рр.” [5.258]. Як зазначила укладачка цього неповторного видання Н. Мудра, вибрано „участь українських жінок, бо вони нарівні з чоловіками творять і творять історію, бо тоді, коли на полях битв знищувалась, слабнула чоловіча сила, українка самовіддано перебирала естафету боротьби й збереження нації”. У довіднику вміщено 900 коротких біографічних даних про жінок, які були катовані по тюрмах, засуджені на каторжні роботи у таборах Головного табірнього управління (далі – ГУЛАГ), не скорилися ворогу, перебуваючи в лавах УПА. Серед найбільш видатних постатей, які згадуються у довіднику, – Марія Лопачак-Хархаліс, станична мережі ОУН і зв’язкова надрайонного референта служби безпеки М. Воленевича; розвідниця та зв’язкова Ганна Гринішак, дружина командира куреня УПА „Бескид”; зв’язкова і станична Катерина Виличенко – Микитина, заступник референта жіночої мережі ОУН окружного проводу м. Сарни та багато інших. Упорядниця подала відомості про те, як із цими жінками-мученицями розправилися органи НКВС, які терміни ув’язнення і де саме вони відбували. По можливості у виданні подаються і прізвища жінок, які внаслідок виконання розвідувальних чи інших функцій, були з ними у зв’язку .

Про відому акторку, хореографа, педагога Євгенію Андрухович, яка стала членом ОУН у 1930 р., вміщено невелику замітку у сьомому томі „Енциклопедії української діаспори” [5.250] . Вона була дружиною українського актора та режисера Ярослава Андруховича, котрий належав до

ОУН з 1929 р. Євгенія поєднувала свою підпільну діяльність з працею вихователя дитячих садочків на Лемківщині, учителюванням, із роботою режисерів дитячих драматичних гуртків. У 1941-1944 рр. була акторкою театру при Українському допомоговому комітеті у Перемишлі. Потім подружжя опинилося у таборі для переміщених осіб у Зоммерказерне в Аусбурзі. Звідси вони перебралися до Австралії, де Євгенія присвятила усе своє життя театральному мистецтву. Своєрідну історичну ретроспективу жіночого руху в Україні подано у статті Л. Івченко, вміщеній у загальній частині „Енциклопедії Українознавства”. Безпосередньо про участь жінок у лавах ОУН та УПА не йдеться, авторкою подано лише загальну характеристику жіноцтва, яке опинилося в еміграції у 1930-1940-х рр. та створюваних жінками організацій. Як відомо, багато з еміграційних об'єднань в Америці та Європі, у тому числі й жіночих, сповідували ідеологію ОУН, надаючи націоналістичному руху на українських землях матеріальну та моральну підтримку[4.191].

Отже, історіографічний аналіз стану вивченості ролі жінки у національно-визвольній боротьбі у 1939-1945 рр. дає підстави виділити кілька особливостей. Йдеться про умовне визначення двох історіографічних етапів у вивченні цієї проблеми. Вихідним принципом такого підходу є рівень сприйняття чи свідомого уникання науковцями жіночої проблематики, що пояснюється традиційно негативним ставленням до ОУН та УПА. Така ситуація сформувала серйозну прогалину в історичних дослідженнях. Про узагальнюючі праці, які б висвітлювали роль жіноцтва в ОУН та УПА, поки що не йдеться. Вимагає також систематизації і джерельна база з цієї проблематики. Ґрунтовного вивчення чекає коло питань, пов'язаних із морально-психологічним станом усіх категорій населення в різні періоди війни (включно з військовослужбовцями й партизанами), рівнем лояльності до радянської влади та окупаційного режиму і чинниками, які його визначили. Окремими векторами наукових зусиль мають стати гендерна історія, а також родина як найменша ланка воєнного суспільства.

Питання вивчення національно-визвольного руху, одного з наймасовіших, що мав досвід найтривалішого та найпотужнішого опору фашистській і комуністичній тоталітарним системам, перебуває у початковій стадії. Актуальність дослідження зумовлюється не лише необхідністю усунення “білих плям” у вітчизняній історії, ця проблема має значний суспільний резонанс у нашому сьогоденні. Невизначеність офіційної позиції держави щодо цього руху стоїть на заваді консолідації українського народу й створенню здорової конструктивної атмосфери. Значною мірою такому становищу сприяють далекі від правди стереотипи, утверджені у свідомості цілого покоління громадян зусиллями радянської пропаганди. Ще досі значна частина не тільки неспеціалістів, але й істориків не здатна об’єктивно оцінити події більш як п’ятдесятилітньої давнини і віддати належне героям, що поклали своє життя на вівтар свободи рідного народу. Розв’язання цієї проблеми можливе лише за умови якнайширшого дослідження різноманітних аспектів становлення та розвитку Організації українських націоналістів та Української повстанської армії.

4.2 Репрезентація теми у мистецтві, літературі та кіно

Друга світова війна стала однією з наймасштабніших трагедій людства, яка кардинально змінила долі мільйонів людей. Україна опинилася в епіцентрі жорстоких боїв та зіткнення двох тоталітарних режимів. Війна докорінно вплинула на життя українських жінок, змусивши їх не лише виконувати усталені соціальні ролі, але й брати діяльну участь у боротьбі, лікуванні поранених, порятунку мирного населення, діяльності підпілля та волонтерських починаннях. Суспільні уявлення про жінку в умовах війни формувалися не лише історією, але й культурою — художньою літературою, мистецтвом, кінематографом. Саме ці види творчості стали ключовими засобами осмислення та репрезентації жіночого воєнного досвіду. Дослідження образу

української жінки у мистецтві дозволяє глибше осягнути її роль у війні та повернути голос тим, хто десятиліттями лишався у тіні історичних оповідей.

Проблема українок у Другій світовій війні займає особливе місце в національній культурі. Жінка виступає носійкою великої моральної потуги, званої витримати перед лицем найжахливіших перевірок. У літературі воєнного часу та еміграції ключове місце займає дороб Олени Теліги, де жінка є уособленням патріотизму, гідності та самопожертви у протистоянні нацистському й московському терору. У творах Уласа Самчука жінка постає охоронницею роду та духовною суттю народу. У прозі Івана Багряного, зокрема в «Саду Гетсиманському» [2.73], висвітлюється трагічна доля українок у радянському репресивному режимі, що нищив долі як чоловіків, так і жінок. Надзвичайно важливими є спогади жінок з лав УПА, котрі розповідають про догляд за пораненими, налагодження шпиталів, боротьбу за кожне людське життя, небезпеки, пов'язані із потраплянням до рук ворога, і психологічні тягарі, що стали невіддільною складовою їхнього буття.

У радянській літературі образ українок був підпорядкований державним потребам і презентувався в межах офіційного героїчного канону. Жінка зображувалася як вірна армії санітарка, партизанка чи робітниця тилу. Проте, незважаючи на насильну ідеологізацію, цей образ також передавав і справжній подвиг незліченних жінок, які рятували поранених, часом навіть наражаючи на небезпеку власне життя. Лише з розпадом СРСР література отримала змогу розкрити замовчувані аспекти жіночої історії: травми, знущання, вивезення, оstarбайтерство, загибель родин, втрату оселі.

У кінематографі жіноча тематика теж розвивалася нерівномірно. Радянські стрічки, як-от відомий фільм «А зорі тут тихі», романтизували образ молодих жінок-воїнів, які в ім'я перемоги віддавали життя. При цьому українська ідентичність не підкреслювалася, адже жінка репрезентувалася як частина «єдиного радянського народу». У сучасному українському кіно ця тема зазнала нового переосмислення: з'являються фільми та документальні проєкти

про жінок у визвольному русі, наприклад «Жінки УПА», у яких розкриваються їхні правдиві історії — від лікування повстанців до виконання розвідувальних та організаційних завдань. Все більшого значення набуває психологічний аспект: втрата близьких, виживання у ворожому середовищі, моральні дилеми .

У візуальному мистецтві тривалий час переважали ідеалізовані образи, які відповідали вимогам радянського соціалістичного реалізму. Мистці змальовували жінок-фронтвинок як сповнених енергії, мужності й патріотизму. Водночас мистці української діаспори зверталися до більш складних сюжетів: депортації до Сибіру, втрата дитини, життя в умовах репресій. У ХХІ столітті мистецькі практики розширилися завдяки інсталяціям, архівним проектам, фото- та відеоартам . Вони спрямовані на відновлення пам'яті про жінок, які врятували не один людський шлях — завдяки своїй доброті, хоробрості й готовності до боротьби. У сучасних художніх репрезентаціях жінка постає не лише символом страждання, але і носійкою незламності української нації.

Отож, мистецтво, література та кінозйомки відіграють провідну роль у формуванні історичної пам'яті про участь українських жінок у Другій світовій війні. Їхній доробку боротьбу й порятунок життів став невіддільною частиною національної ідентичності. Завдяки мистецьким віддзеркаленням зникають упередження про «другорядність» жінок у війні, натомість закріплюється розуміння їхньої діяльної, відповідальної та жертвовної ролі. Сучасні студії й культурні практики повертають голос тим, хто раніше лишався непомітним, виявляючи багатогранність жіночої участі у війні — від волонтерства й медичної опіки до підривної праці й змагання за майбутнє України. Відображення у художній культурі допомагають не лише шанувати минуле, а й розуміти важливість людського існування , міць духу та стійкість українських жінок.

Розділ 5. Актуальність вивчення теми у шкільному курсі історії України

Осягнення присутності українок у подіях Другої світової війни є важливим складником сучасного історичного шкільного курсу в Україні, адже ця тема сприяє формуванню повного погляду на війну як складне соціальне та гуманітарне явище. Протягом тривалого часу жінки лишалися «непомітними героями» історичного процесу: їхній доробок применшувався, а часом і відверто ігнорувався. Це зумовлене як радянською ідеологічною моделлю тлумачення війни, так і меншою увагою до гендерної історії в освітньому просторі. Тому включення теми жінок у воєнний наратив узгоджується із сучасними науковими тенденціями та засадами компетентнісного навчання .

Опрацювання цієї проблематики дає змогу продемонструвати учням, що українські жінки відігравали суттєву роль як на фронті, так і в тилу, також буде змога розкрити різноманітність форм їхнього внеску у зв'язку : бойове чергування, медична опіка, трудова праця, волонтерство, порятунок дітей та травмованих;

Також можемо сформувати усвідомлення ціни війни крізь індивідуальні жіночі життєписи — втрати, скорботу, повоєнне прилаштування, плекати емпатію, громадянську відповідальність та поважне ставлення до минулого .

Ця тема допомагає осмислити важливе в нинішніх умовах питання: як війна позначається на суспільстві, гендерних ролях, ідеалах любові до Батьківщини. Зважаючи на триваючу збройну агресію Російської Федерації проти України, українські школярі особливо глибоко сприймають історії захисниць, медиків,

волонтерок минулих і сьогоденних поколінь. Таким чином, тема уможливорює проводити історичні паралелі та краще осягати механізми спільної пам'яті.

Актуальність залучення такої тематики дошкільного курсу також зумовлена нормативними документами: Концепцією національно-патріотичного виховання молоді, Державним стандартом базової середньої освіти, програмами з історії України. У цих документах підкреслюється потреба формування у здобувачів освіти ключових умінь, серед яких громадянська, соціальна, культурна та інформаційна. Розгляд життєписів учасниць війни, оцінка їхнього особистого внеску й того, що вони пережили, є дієвим засобом досягнення зазначених освітніх завдань .

Застосування теми українок у Другій світовій війні дозволяє урізноманітнити навчальний матеріал: додавати складові усної історії, аналіз візуальних джерел (світлин, плакатів, кінохроніки), використання спогадів, проектних технік, роботи з цифровими архівами. Учні мають змогу долучатися до мікродосліджень — вивчати долі жінок свого краю, родинні перекази, що допомагає розвитку пошукових навичок.

Таким чином, представлення теми жінок України в часи Другої світової війни у шкільному курсі історії є науково обґрунтованим і дидактично важливим. Воно сприяє формуванню неупередженого погляду на минуле, утвердженню засад гендерної рівності, поглибленню шанси до національного історичного досвіду та зрощенню патріотизму, що відповідає сьогоденним викликам і запитам української громади.

ВИСНОВКИ

У долі українського народу події Другої світової війни займають особливе місце. За своїм трагізмом і герої за цією вони набули надзвичайної ваги для українського народу. Водночас війна є предметом історичної науки, який охоплює весь комплекс воєнно-політичних, дипломатичних, економічних, суспільних, культурноосвітніх, національних, релігійних, морально-психологічних питань. З появою незалежної української держави у громаді відбулися суттєві зміни, які не могли не вплинути на історіографічний процес. Головною передумовою нового етапу воєнно-історичних студій стала демократизація суспільства, зняття табу із заборонених тем і відсутність ідеологічного тиску та цензури. Одна з таких замовчуваних тем – „жінка і війна”, яка, на жаль, поки що знайшла своє відображення лише у невеликих розвідках вітчизняних науковців. На сьогодні ми маємо мізерну кількість спеціальних наукових праць та історичних досліджень, які ґрунтовно, базуючись на архівних джерелах та історичних фактах, об'єктивно оцінили роль українських жінок не лише у військових підрозділах Червоної армії і в тилу, а й у національно-визвольних змаганнях українського народу. Таким чином, специфіка роботи, яка дозволяє розглядати проблему участі жінок України у Другій світовій війні, з позиції історіографії та історії, вимагає дотримання загальних методологічних засад історизму, об'єктивності та системності. Історії проблеми та Другої світової війни присвячена значна кількість літератури, різнопланової за проблематикою, шириною висвітлених аспектів. Однак праць про участь жінок України у Другій світовій війні написано значно менше. Аналіз джерельного комплексу досліджуваної проблеми дає підстави виокремити декілька основних історіографічних періодів у розробці теми, які потрібно розглядати й оцінювати в контексті загального напрямку розвитку історичної науки.

Зважаючи на специфіку цього вивчення, що хронологічно охоплює відрізок часу з 1939-1945 рр., та різні форми, в яких відбувається еволюція розвитку окресленої проблематики, виокремлено такі історіографічні етапи: радянський (1939 р. – кінець 1980-х рр.), в середині якого виділяються підперіоди: 1939 р. – середина 1950-х рр., друга половина 1950-х – кінець 1980-х рр.; сучасний (1991-2009 рр.). Прагнучи вивчити питання участі жінок України у Другій світовій війні, на різних стадіях дослідження, констатуємо, що вітчизняна історіографія здійснила суттєвий прориву напрямку осмислення цієї важливої матерії. За цей час, проблема участі жінок України у Другій світовій війні, набула особливої актуальності й стала окремим полем історичного вивчення. Найбільшим здобутком є подолання радянських стереотипів історії України воєнного періоду та формування якісно нового принципу історизму і створення нової парадигми, суть якої полягає в тому, що питання жіноцтва України 1939-1945 рр. належить розглядати як повноцінний аспект. Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчує відсутність у вітчизняній історіографії належного висвітлення низки важливих питань Другої світової війни, у тому числі і участі в ній жінок України. Потребує уваги розкриття морально-психологічного аспекту долі жінок у важких військових буднях; оточення їхнього перебування на службі разом із чоловіками; з'ясування кількості жінок, що полягли у роки війни; вивезених за межі республіки; загиблих у концтаборах тощо. Аналіз питання долі жінок України у Другій світовій війні, зокрема в евакуації на початковому етапі військових дій та під час окупації, дає змогу виділити низку історіографічних періодів дослідження цього питання. Так, радянська доба у вивченні окресленої нами проблематики характеризується відсутністю об'єктивних ґрунтовних досліджень, хоча і мала певні досягнення у вивченні історії України у часи Другої світової війни, які свого часу були узагальнені в наукових розвідках. У 1960-1980-ті рр. в Україні сформувалась стабільна і досить велика група дослідників – фахівців у галузі історії війни. Але загалом комплексного дослідження теми не було здійснено. Період окупації був зведений до

розкриття окремих сторін німецько-фашистського режиму. Радянськими, сучасними українськими та зарубіжними дослідниками зроблено вагомий внесок у вивчення долі людей у період окупації. Проте, залишилося багато проблем, що потребують свого розкриття. Огляд наукових праць попередників свідчить, що й досі немає дослідження і не надруковано жодної книжки, присвячених комплексному висвітленню питань, пов'язаних з долею жінок в окупації. Проте є розвідки, в яких вітчизняні науковці розглядають лише деякі аспекти окупаційної політики, а їхня характеристика обмежується загальними фразами.

Становлення української історіографії з початку 1990-х рр. засвідчило певний інтерес науковців до дилеми зародження і розвитку „жіночих студій”, хоча вагомі праці з даного аспекту досі відсутні. Аналізуючи науково-історичні розробки, пов'язані з висвітленням подій минулої війни, констатуємо той факт, що до початку 1990-х років минулого століття в Радянському Союзі було видано лише кілька десятків праць з історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Частина з них, за допомогою методик гендерних досліджень, фокусує увагу на проблемі „поєднання” жінок і війни, а частина – просто не згадує факт існування даної проблематики. Радянська історіографія довгий час базувалась на традиціоналістичних уявленнях взаємовідносин обох статей (чоловічої та жіночої), що в свою чергу були характерними для пізнього сталінізму та постсталінського СРСР. Окремі дослідники, висвітлюючи події Другої світової війни в тривалій історичній ретроспективі, розкривають обставини, за яких формувались зразки поведінки жінок у частинах і з'єднаннях фронтових формувань Червоної армії, на випадок збройного конфлікту, а інші, навпаки, – замовчують моральний аспект, не враховують при цьому психологічні особливості жінок, що несли військову службу, а саме, слабкості, меншої стійкості по відношенню до стресів, материнства та ін. Тому слід зазначити, що розгляд стану відображення в науково-історичній літературі участі у частинах та з'єднаннях фронтових формувань Червоної армії дає змогу

не лише розглядати цю проблему в контексті досліджень „чоловічої історії”, а й визначити її як предмет досліджень поки що в поодиноких працях вітчизняних істориків, де накопичено значний фактологічний матеріал та зроблено певні узагальнення. Проте, як ми мали змогу переконатися проблема участі „жіночого контингенту” в частинах та з’єднаннях фронтових формувань Червоної армії досі не стала предметом спеціального та глибокого дослідження, вивчалися лише окремі аспекти теми. Низка питань стосовно означеної проблематики потребує подальшого дослідження. Історіографічний аналіз питання участі жінок України в Організації українських націоналістів та Українській повстанській армії, як одного з найменш досліджуваних аспектів історії людства, також дав змогу виділити кілька етапів. Праці радянського періоду характеризуються абсолютним замовчуванням питання ролі жінки в ОУН-УПА, а дослідження, що написані в цей час, подають лише загальну картину ставлення до Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, і в деякій мірі, дають відповідь на питання – чому протягом семи десятиліть сформувався в історичній науці такий вакуум.

Поступово ця проблема розв’язується вже у сучасній українській історіографії, завдяки розсекреченню архівосховищ, що дало змогу спиратися на документальну основу. Однак, спеціальні розробки обмежуються поодинокими монографіями, публікаціями у наукових збірниках та періодиці, довідковими виданнями, присвяченими лише деяким жіночим постатям націоналістичного підпілля. Частково певні прогалини історіографії заповнили праці, які побачили світ у діаспорі. Це є поштовхом для подальших розробок, глибшого переосмислення пережитих реалій задля створення більш ґрунтовних комплексних досліджень. Таким чином, історіографічний аналіз стану вивченості ролі жінки у національно-визвольній боротьбі у 1939-1945 рр. дає підстави виділити декілька особливостей. Йдеться про умовне визначення двох історіографічних етапів у вивченні цієї матерії. Вихідним принципом такого підходу є рівень сприйняття чи свідомого уникання науковцями жіночої

проблематики. Поясненням цьому є традиційно негативне ставлення до Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Така ситуація сформувала серйозний простір у історичних дослідженнях. Про узагальнюючі праці, які б висвітлювали роль жіноцтва в ОУН та УПА, поки що не йдеться.

Отже, вітчизняними та зарубіжними науковцями зроблено вагомий внесок у вивчення подій Другої світової війни. Однак наукові праці попередників свідчать, що й нині залишається багато питань, які ще чекають свого висвітлення, а також зважених адекватних оцінок.

1. СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 1.1 Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя / Світлана Алексієвич. – Харків: Vivat, 2016. – 399 с.
- 1.2 Антонова Т. Жінка та її „мирні”, „напівмирні” й „воєнні” ролі в боротьбі ОУН і УПА / Тетяна Антонова. // Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 2007. – С. 138–147.
- 1.3 Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. Ком. Архівів України [Упор. Н. Маяковська]. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – № 3. – 872 с.
- 1.4 Барабан О. Вона захищала батьківщину: образи жінок в сталінському кіно про Другу світову війну / Олена Барабан. – 2015.
- 1.5 Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників : зб. док. і матер / [упорядн. Ш. Смоляр, А. Ярошенко] – Л. : Вільна Україна, 1949. – 233 с.
- 1.6 В'ятрович В. Історія з грифом секретно / Володимир В'ятрович. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 328 с.
- 1.7 Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність Української повстанської армії (1943–1945 рр.) / Дмитро Веденєєв. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць – К: Ін-т історії України НАН. – 2003. – С. 381–414.
- 1.8 Винницька І. Незвичайні долі звичайних жінок: усна історія двадцятого століття / Ірина Винницька. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – 836 с. – («Щоденники, спогади, інтерв'ю»).
- 1.9 Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940–1950-х років / Марта Гавришко // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка

досвіду в часи екстремального насильства / Марта Гавришко. – Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – С. 123–142.

1.10 Галаган В. Листи жінок періоду Великої Вітчизняної війни як важливе історичне джерело / Володимир Галаган. // "Вища школа". – 1989. – С. 74–79.

1.11 Герасименко Л., Пилявець Р. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті). – Київ-Ніжин, 2010. – 247 с.

1.12 Гінда В. Чоловіки й жінки у партизанських загонах / Володимир Гінда // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / Володимир Гінда. – Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – С. 157–171.

1.13 Грімстед П.К. „Празькі архіви” у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки / П.К. Грімстед // Державний комітет архівів України. Український науковий інститут Гарвардського університету / переклад з англ. Т. Боряк; відп. ред. Г. Папакін. – К., 2005. – 252 с.

1.14 Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів: 10 т. / голов. редкол.: В. Верига [та ін.]: НАН України. – К. : Видво імені Олени Теліги, 2002. – Т. 7. – 206 с.

1.15 Додатки: документи і матеріали ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології / В. Іваненко, В. Якунін. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2006. – 942 с.

1.16 Дзьобак В.В. Тарас Боровець і „Поліська Січ” / В.В. Дзьобак // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 124–139.

1.17 Дмитрук В.Г. Вони боролися за волю України / В.Г. Дмитрук. – Луцьк : Вол. обл. друк., 2007.

1.18 Іваненко В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології / Володимир Іваненко. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2006. – С. 424

1.19 Іванченко В. Квітка в червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої / Володимир Іванченко. – Львів: Літопис УПА, 2009. – С. 128 («Події та люди»).

1.20 Іщук О., Ніколаєва Н. Арешт Осипа Дякова 1940 р. у світлі документів Державного архіву Служби безпеки України / О. Іщук, Н. Ніколаєва // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : Мс, 2006. – С. 30–77.

1.21 Кандиба О. Вояки-будівничі / О. Кандиба // На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні : зб. стат., спог. і докум. – Торонто-Нью-Йорк : Новий Шлях, 1985. – С. 37–46.

1.22 Киричук Ю. Історія УПА / Юрій Киричук. – Тернопіль : Ред.-видав. відділ., 1991. – С. 240

1.23 Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1929-1941 рр. / А. Кентій. – К. : Ін-т історії НАНУ, 1998. – 201 с. 1.23 .Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1929- 1941 рр. / А. Кентій. – К. : Ін-т історії НАНУ, 1998. – 201 с.

1.24 Кісь О. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях 1940–50-х років на західноукраїнських землях // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 13–14. Харків, 2009. – С. 101–126.

1.25 Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії / Оксана Кісь // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду... – Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – С. 15–40.

1.26 Кісь О. Між особистим і політичним: Гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань... / Оксана Кісь. // Народознавчі зошити. – 2013. – С. 591–599.

1.27 Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб... – Київ: НАН України, 2003. – 529 с.

1.28 Книга пам'яті Дробицького яру: Спогади. Нариси. Документи / В.П. Лебедева, П.П. Сокольський (уклад.). – Харків: Прапор, 2004. – 208 с.

1.29 Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади... / Катерина Кобченко // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні... – Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – С. 61–79.

1.30 Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.

1.31 Ковальський М., Чернов В. Полиновий присмак чужини... – К., 1997. – С. 60–68.

1.32 Король В.Ю. Трагедія військовополонених: свідчать архіви // Трибуна, 1992. – № 9. – С. 36–37.

1.33 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах... – Львів, 1997. – Т. 1. – 384 с.

1.34 Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА // Україна Молода, 2015.

1.35 Кузьмович О. Героїня нашої молодості: Чим була ОУН для молоді 30-х років – Львів: Меморіал, 1992. – 947 с.

1.36 Лемеха-Луцька О. Станіславів під гестапівським терором – Львів: Меморіал, 1992. – 893 с.

1.37 Літопис Української повстанської армії: у 40 т. – Торонто-Львів, 2001. – Т. 32: Медична опіка в УПА... – 501 с.

1.38 Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях : іст. літ-ра – К.: Амадей, 2002. – 320 с.

1.39 Маланчук-Рибак О. Жінка в історії – Львів: Світоч, 2002. – 339 с.

1.40 Мамроцька О. Жінки України в роки Другої світової війни: історіографія... – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.

1.41 Мандрик М. Жіночі обличчя українського підпілля... // Культура народів Причорномор'я, 2009. – С. 129–134.

1.42 Мудра Н. Українська жінка у визвольній боротьбі (1940–1950 рр.): Біографічний довідник – Львів: Світ, 2006. – 192 с.

1.43. Мудрик С. На допитах і судилищі гестапо та концтаборів етапи / С. Мудрик // В боротьбі за Українську Державу : есеї, спогади, свідчення,

літописання, документи Другої світової війни. – [1-ше репр. вид.]. – Львів : Меморіал, 1992. – С. 431-457.

1.44 Мюльхойзер Р. Незаперечний злочин... // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні..., 2015. – С. 269–278.

1.45 На поклик Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні... – Торонто; Нью-Йорк: Новий Шлях, 1985. – 542 с.

1.46 Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси – К.: Наук. думка, 2005. – 495 с.

1.47 Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі... – Львів, 2004. – С. 32–38.

1.48 Онишко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати...»: Катерина Зарицька... – Львів-Торонто: Літопис УПА, 2007.

1.49 Онишко Л. Зв'язкові Романа Шухевича у 1945–1947 роках – 2005. – С. 112–117.

1.50 Онишко Л. Катерина Зарицька : Молитва до сина – Львів, 2002. – 175 с.

1.51 Онишко Л. Організація та діяльність підпільного Українського Червоного Хреста... – 2004. – С. 54–64.

1.52 Онишко Л. Роль жіноцтва в національно-визвольному русі... – 2005. – С. 66–76.

1.53 Орлова Т. Жінка в історії України: історіографія ХХ – початку ХХІ ст. – Київ, 2010. – 33 с.

1.54 Охрімівич А. Україна. Загартована болем... – Київ, 2015. – 544 с.

1.55 Пам'ять заради майбутнього: З історії діяльності Української спілки в'язнів-жертв нацизму... – К., 2003. – 567 с.

1.56 Пам'ять заради майбутнього: Про діяльність Української спілки в'язнів-жертв... : у 2 кн. – К.: Фенікс, 2005. – 763 с.

1.57 Петренко О. Літературні образи «бандерівок»... // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні..., 2015. – С. 142.

- 1.58 Політичний терор і тероризм в Україні... – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
- 1.59 Ріпецький М. Медична опіка в УПА : Т. 23. Кн. 1 – 1993. – 477 с.
- 1.60 Ріпецький М. Медична опіка в УПА : Т. 32. Кн. 2 – 2001. – 581 с.
- 1.61 Ребет Д. Лінія найбільшого опору / Д. Ребет // Збірка. — Суми, 2005.
- 1.62 Рубач М. ... // Український історичний журнал.
- 1.63 Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955 – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 838 с.
- 1.64 Стародубець Г. Організація медико-санітарної служби у повстанському запіллі... – 2005. – С. 199-204.
- 1.65 Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині... – Тернопіль: 2002. – 141 с.
- 1.66 Стяжкіна О. «Окуповані» жінки... – Жінки Центральної та Східної Європи..., 2015. – С. 85.
- 1.67 Стяжкіна О. Жінки в історії української культури другої половини ХХ ст. – Донецьк, 2003. – 40 с.
- 1.68 Стяжкіна О. Жінки України в повсякденні окупації... – Український історичний журнал, 2015. – С. 42-66.
- 1.69. Суховерська І. Образ жінки в роки другої світової війни у сучасній російській історіографії / Ірина Суховерська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. - 2017. - Вип. 49. - С. 223-227.
- 1.70 Швайде К. «Сталінські соколиці»: радянські жінки-льотчиці... // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні..., 2015. – С. 79–89.

2. ЛІТЕРАТУРА

публікації в періодичних та академічних виданнях

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

- 2.71. Аронова Р. Нічні відьми. – М. : Воєнвидав, 1969. – 304 с.

2.72. Артемійчук Т. Норильські табори: Табірник Е-058 (спогади) / Т. Артемійчук. – Забже, 1999. – 254 с.

2.73. Багрянний І. Сад Гетсиманський / Іван Багрянний. — Львів : Фоліо, 2022. — 576 с.

2.74. Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів / О. Бойдуник // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Вид. фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 359-379.

2.75. Борець Ю. ОУН-УПА. Шляхами лицарів ідеї і чину / Ю. Борець. – К. :Українська Видавнича Спілка, 2008. – 231 с.

2.76. Вітик-Войтович О.З. Академії мистецтв в тюрму і концетрак / О.З. Вітик-Войтович // В боротьбі за Українську Державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – [І-ше репр. вид.]. – Львів : Меморіал, 1992. – С. 787-792.

2.77. Віхи пам'яті на шляху до великої перемоги: Нариси та спогади / упоряд. В.І. Кучерявенко. – Д. : Пороги, 2004. – 178 с.

2.78. Гайдамаха А. Не нарікати на темряву / А. Гайдамаха // Дзеркало тижня. – 2002. – № 7 (382). – С. 32-33.

2.79. Галаган В.Я. Листи жінок періоду Великої Вітчизняної війни як важливе історичне джерело / В.Я. Галаган // Вісник Київського ун-ту. Історичні науки. – К., 1989. – Вип. 31. – С. 74-79.

2.80. Галаган В.Я. Подвиг радянських жінок (1941-1945 рр.) / В.Я. Галаган // Знання та праця. – 1984. – № 3. – С. 14-15.

2.81. Галаган В.Я. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни / В.Я. Галаган // Укр. іст. журн. – 1988. – № 12. – С. 52-61.

2.82. Галаган В. Жіночий фактор Перемоги / В. Галаган. – Одеса, 1999

2.83. Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу / О. Глухий. – М., 1942. – 74 с.

2.84. Грицай О. Життя і діяльність Євгена Коновальця до революції 1917 р. / О. Грицай // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 17-43.

2.85. Героїчні були : збірка спогадів і нарисів про учасників Великої Вітчизняної війни / упоряд. — Київ : Політвидав України, 1965.

2.86. Данилюк М. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства / М. Данилюк // Наукові праці з історії КПРС. — 1965. — Вип. 3. — 173 с.

2.87. Дубина К.К. 778 трагічних днів Києва / К.К. Дубина. — К. : Політздат, 1945. — 271 с.

2.88. Дубина К.К. Варвари двадцятого віку / К.К. Дубина. — Саратов : Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. — 271 с.

2.89. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин / П. Дужий. — Л. : Галицька Видавнича Спілка, 1998. — 253 с.

2.90. Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. : у 6 т. — М. : Воєнне видавництво Міністерства оборони СРСР, 1960–1965.

2.91. Калінін М. І. Про моральний облік нашого народу / Михайло Іванович Калінін // Літопис революції. — 1928.

2.93. Книш З. Перед походом на схід: Спогади і матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939-1941 роках : у 2 ч. / З. Книш. — Торонто : Срібна сурма, 2002. — Ч. 2. — 415 с.

2.94. Коваль М.В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) / В.М. Коваль // Укр. іст. журн. — 1975. — № 12. — С. 34-46.

2.95. Левада О. Плач полонянок / О. Левада. — Харків : Українське державне видавництво, 1943. — 31 с.

2.96. Лункін Г. Бойовий і трудовий подвиг радянських жінок в героїчній епопеї Одеси (1941–1945 рр.) : дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. Лункін. — Київ, 1976.

2.97. Лукаш І. Солдати слави не шукали / І. Лукаш. — Дніпропетровськ, 1984.

2.98. Літопис Української Повстанської Армії : 40 т. — Торонто-Львів : Видавець СП „Літопис УПА”, 1997. — Т. 28. — 600 с.

2.99. Літопис Української Повстанської Армії : у 40 т. – Торонто-Львів, 2006. – Т. 7: Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.) / В. Ковальчук. – Торонто-Львів, 2006. – 496 с.

2.100. Літопис Української Повстанської Армії : у 40 т. – Торонто-Львів, 1992. – Т. 23: Медична опіка в УПА / Редактор М. Ріпецький. – Кн. 1. – 478 с.

2.101. Маланюк Є. Андрій Мельник / Є. Маланюк // Непогасний огонь віри: Збірник на пошану полковника Андрія Мельника Голови Проводу Українських Націоналістів. – Париж, 1974. – 481 с.

2.102. Нем'ятий В. Дослідження історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни / В. Нем'ятий // Укр. іст. журн. – 1976. – № 8. – С. 37-41.

2.103. Овчиннікова Л. Жінки в солдатських шинелях / Л. Овчиннікова. – Волгоград, 1987.

2.104. Паламарчук Л. Фашистський розбій на Україні / Л. Паламарчук. – Уфа ; СРПУ, 1943. – 73 с.

2.105. Пігідо-Правобережний Ф. „Велика Вітчизняна війна”: Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. – К., 2002. – 288 с.

2.106. Перемога в ім'я свободи і майбутнього (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні) : зб. ст. – К., 2005.

2.107. Саженьок С.Н. Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід (1941-1942 рр.) / С.Н. Саженьок, В.М. Мазило // Вісник КДУ. Сер. Історія. – К., 1968. – № 10. – С. 66-76.

2.108. Савчин М. Тисяча доріг: Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни / М. Савчин. – К. : Смолоскип, 2003. – 546 с.

2.109. Степанюк С. Українські жінки в німецьких в'язницях Кременця і Рівного / С. Степанюк // В боротьбі за Українську Державу : есе, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – [1-ше репр. вид.]. – Львів : Меморіал, 1992. – 852 с.

2.110. Старик, В., Дуда, А. Буковинський курінь в боях за українську державність. — Чернівці : Київ-Чернівці, 1995. — 271 с.

2.111. Шаповал Ю.І. // Вітчизняні записки.

3.СУЧАСНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

3.112. Армстронг Д. Героїчне і людське: спогад про українських національних провідників 1941-1945 років / Д. Армстронг // Україна модерна. – 1996. – № 3. – С. 101-113.

3.113. Бака М. Полтавські „остарбайтери” у фашистській Німеччині / М. Бака // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 15. – С. 185-190.

3.114. Бар М. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939-1945 рр. / М. Бар, А. Зеленський // Укр. іст. журн. – 1992. – № 6. – С. 16-122.

3.115. Байраківський А.І. Селянство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) / А.І. Байраківський // Внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни : матеріали міжнар. наук.-практ. конференції, 27 жовт. 2004 р. – Київ : НПУ, 2004. – 194 с.

3.116. Бойчук Є. Ярослава Бандера / Є. Бойчук // Галичина. – 1999. – № 3. – С. 2.

3.117. Бурнашов Г. Символ жінки-українки / Г. Бурнашов // Галичина. – 2008. – № 7. – С. 2-5.

3.118. Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. : матеріали регіон. студент. істор.-теорет. конференції до 60-річчя Перемоги, 27-28 квіт. 2005 р. / Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ та ін. (редкол.). – Х. : НТХ „ХІІІ”, 2005. – 284 с.

3.119. Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність Української Повстанської Армії / Д. Веденєєв // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 36-45.

3.120. Волошка Л. Слава – Україні / Л. Волошка // Україна молода. – 2003. – № 23. – 14 березня. – С. 34-37.

3.121. Галаган В.Я. Внесок жіноцтва України в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни / В.Я. Галаган // Внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни : матеріали міжнар. наук.-практ. конференції, Київ, 27 жовт. 2004 р. – К. : НПУ, 2004. – С. 86-99.

3.122. Гінда В.В. Діяльність українських громадських організацій м. Вінниці в умовах окупаційного режиму (1941-1944 рр.) / В.В. Гінда // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України. Інститут історії України. – К., 2004. – Вип. 4. – Ч. 1. – С. 311-321.

3.123. Глантц Д. Прелюдія Курської битви: стратегічні операції радянських військ (лютий-березень 1943 р.) / Д. Глантц // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4. – С. 122-136.

3.124. Городецький Г. Міф „Криголама.” Напередодні війни / Г. Городецький // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 128-141.

3.125. Григор'єв Т.Ф. Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події : матеріали XI Всеукр. наук. конф. 14-16 жовтня 2004 р. / Т.Ф. Григор'єв. – Хмельницький, 2004. – С. 219-222.

3.126. Дзюбак В.В. Військові формування Т. Бульби-Боровця і радянські партизани: від компромісу до збройних сутичок (1941-1944 рр.) / В. Дзюбак // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2001. – Вип. 5. – С. 246-254.

3.127. Друга світова війна і доля народів України : матер. Всеукр. наук. конф. 23-24 червня 2005 р. / Громадський к-в для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру; Інститут історії України НАН України; Український центр вивчення історії Голокосту / ред. кол.: І. Курас, М. Попович, В. Смолій (співголови), В. Нахманович (відп. секр.) та ін. – К. : Сфера, 2005. – 220 с.

3.128. Кентій А. Партизанський рух 1941-1944 рр. в Україні / А. Кентій, В. Лозинський // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 3-16.

3.129. Киричук Ю. Партизанська боротьба УПА-ОУН у Західних областях УРСР (травень 1945-1946 рр.) / Ю. Киричук // Україна модерна. – 2002. – № 7. – С. 36-45.

3.130. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війна та сьогодення / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 69-75.

3.131. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 3-11.

3.132. Коваль М.В. Доля української культури за „нового порядку” (1941-1944) / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1993. – № 11. – С. 15-38.

3.133. Коваль М.В. Перебазування продуктивних сил УРСР на Схід Радянської країни. 1941-1942 / В.М. Коваль // Укр. іст. журн. – 1970. – № 2. – С. 24-32.

3.134. Коваль М. „Просвіта” в умовах „нового порядку” (1941-1944) / М. Коваль // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 37-42.

3.135. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1993. – № 9. – С. 13-28.

3.136. Константинов В.О. Праця вчених КПІ в тилу в роки Великої Вітчизняної війни / В.О. Константинов // Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події : матеріали XI Всеукраїнської наук. конф., 14-16 жовт. 2004 р. – Київ; Кам'янець-Подільський : Поділля, 2004. – 194 с.

3.137. Король В.Ю. Бабин Яр: Відоме і невідоме / В.Ю. Король // Голос України. – 1991. – № 156. – С. 37-46.

3.138. Король В.Ю. Трагізм 1941-го року / В.Ю. Король / Історія в школі. – 2001. – № 7. – С. 5-10.

3.139. Король В.Ю. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції / В.Ю. Король, І.В. Мошик // Трибуна. – 1997. – № 9. – С. 34-35.

3.140. Кравченко А.А. Остарбайтери: погляд на проблему крізь призму десятиліть / А.А. Кравченко // Внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни : матеріали міжнар. наук.-практ. конференції, 27 жовт. 2004 р. – К. : НПУ, 2004. – С. 173-180.

3.141. Українське слово : газета / ред. «Українське слово». — Київ, 1941.

4) монографії

- 4.142. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон [пер. із фр. В. Шовкун] – К. : МП „Юніверс”, 2000. – 686 с.
- 4.143. Арсенич П. Діяльність УПА та збройного підпілля ОУН на Прикарпатті / П. Арсенич // До 65-річчя створення УПА. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2007. – 216 с.
- 4.144. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945 / [гол. редкол. І.О. Герасимов] – К. : Лі-Терра, 2004. – 512 с.
- 4.145. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезінський. – Львів : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
- 4.146. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. : у 3 т. – К. : Мистецтво, 1995. – Т. 1: Структури повсякденності: Можливе і неможливе. – 543 с.
- 4.147. Богачевська-Хом'як М. Білим по-білому: жінки у громадському житті України 1884-1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К. : Либідь, 1995. – 424 с.
- 4.148. Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / П.П. Брицький. – Чернівці : ЧНУ ім. Ю Федьковича, 1995. – 174 с.
- 4.149. Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 рр. / І.Г. Ветров. – К. : Четверта хвиля, 2000. – 232 с.
- 4.150. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю. Волошин. – Полтава : Полтавський державний педінститут ім. В.Г. Короленка, 1997. – 157 с.
- 4.151. Вони наближали перемогу (Буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.) / С.І. Комарницький. – Чернівці : Місто, 2005. – 270 с.
- 4.152. Вронська Т. В умовах війни: Життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.) / Т. Вронська // НАН України. Ін-т історії України. – К., 1995. – 83 с.
- 4.153. Гермес Д. Гітлерівський вермахт у Радянському Союзі / Д. Гермес. – Франкфурт-на-Майні, 1985. – 382 с.
- 4.154. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914-1991 / Е. Гобсбаум. – К. : Вища шк., 2001. – 544 с.

4.155. Грімстед П.К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / П.К. Грімстед, Г. Боряк]. – 2-ге вид. – Львів : Трембіта, 1992. – 120 с.

4.156. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нарис політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 84 с.

4.157. Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс. – К. : Основи, 2000. – 1464 с.

4.158. Дробот І.І. Український народ у Другій світовій війні / І.І. Дробот, В.І. Кучер, А.Г. Слюсаренко, П.М. Чернега. – К. : Україна, 1998. – 78 с. 1941-1944 / А. Дуда, В. Старик. – Київ-Чернівці, 1995. – 271 с.

4.159. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні : монографія // за ред. Л.О. Смоляр. – Одеса, 1999. – 237 с.

4.160. Звитяжниці: Жінки – Герої Радянського Союзу в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни / [Є.В. Сафонова, В.Я. Галаган, Г.В. Данилко, З.О. Сільченко]; Організація ветеранів України. – К. : Україна, 1995. – 246 с.

4.161. Іваненко В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології / В. Іваненко, В. Якунін. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2006. – 424 с.

4.162. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / [гол. ред. П. Тронько]. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – Т. 16. – 1027 с.

4.163. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941- 1945) // Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 7. – 536 с.

4.164. Історіографія історії України: Курс лекцій : навч. посібн. для студ. іст. спец. вузів / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 519 с.

4.165. Історичні дослідження: Історія в портретах / [співавт. К.П. Сміян]. – Ужгород : Ужгородський держ. ун-т 2001. – Т. VI. – 425 с.

4.166. Калакура Я.С. Українська історіографія / Я.С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – С. 27.

- 4.167. Канетті Е. Маса і влада / Е. Канетті. – К. : Видавничий дім „Альтернативи”, 2001. – 416 с.
- 4.168. Качараба С.П. Еміграція із Західної України 1919-1939 / С.П. Качараба. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. – 416 с.
- 4.169. Киричук Ю. Історія УПА / Ю. Киричук. – Тернопіль : Ред.-видав. відділ управ. по пресі, 1991. – 240 с.
- 4.170. Коваль М.В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941-1945рр. / М.В. Коваль. – К. : Наук. думка, 1970. – 195 с.
- 4.171. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945) : історіософські нотатки / М.В. Коваль. – К. : Вища шк., 1999. – 76 с.
- 4.172. Коваль М.В. Історія пам'ятає: Кривавий шлях фашистів на Україні / М.В. Коваль. – К. : Смолоскип, 1965. – 113 с.
- 4.173. Коваль М.В. У битві з фашизмом: Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів / М.В. Коваль. – К. : Смолоскип, 1964. – 144 с.
- 4.174. Коваль М. В. У горнилі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.) / М.В. Коваль. – К. : Наук. думка, 1972. – 180 с.
- 4.175. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) // Україна крізь віки : у 15 т. / М.В. Коваль. – К. : Альтернатива, 1999. – Т. 12. – 336 с.
- 4.176. Когут М. Підгірки: минуле і сучасне / М. Когут. – Дрогобич : Відродження, 2000. – 163 с.
- 4.177. Король В.Ю. Втрачене і не забуте / В. Ю. Король. – К. : Академія, 2002. – 215 с.
- 4.178. Король В.Ю. Історія України / В.Ю. Король. – К. : Феміна, 1995. – 264 с.

- 4.179. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. / В.Ю. Король. – К. : Академія, 2002. – 64 с.
- 4.180. Король В.Ю. Україна в період Другої світової війни (1939-1945 рр.) / В. Ю. Король. – К. : Київський університет, 2000. – 216 с.
- 4.181. Косик В. І. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, Українознавча бібліотека НТШ. – Париж – Нью-Йорк – Львів : Б.в., 1993. – 657 с.
- 4.182. Косик В. Україна під час Другої світової війни (1939-1945) / В. Косик ;[із франц. пер. Р. Осадчук]. – Київ-Париж-Нью-Йорк -Торонто, 1992. – 730 с.
- 4.183. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки / Г. Куромія. – К. : Основи, 2002. – 510 с.
- 4.184. Кучер В.І. Україна і Друга світова війна: Матеріали на допомогу викладачам та вчителям / В.І. Кучер, П.М Чернега. – К. : Вища шк. 1995. – 68 с.
- 4.185. Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні 1939-1945 рр. (Матеріали до майбутнього підручника) / В. М. Литвин. – К. : Либідь, 2004. – 216 с.
- 4.186. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія / О. Маланчук-Рибак. – Львів, 1999. – 53 с.
- 4.187. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії, 1917-1991 / М. Маля; [пер. з англ. А.Д. Гриценко та ін.]. – К. : Мегатайп, 2000. – 607 с.
- 4.188. Мати, воїн, трудівниця / [упорядн. В.О. Прошаков]. – К. : Політвидав України, 1986. – 189 с.
- 4.189. Муковський І.Т. Звитяга і жертівність українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. – К. : Книга Пам'яті України, 1997. – 566 с.
- 4.190. Нариси історії національно-визвольного руху в Галичині та Волині напередодні і в роки Другої світової війни (1939-1944) / [співавт. К.П. Сміян]. – Ужгород : Колір Прінт, 1998. – 102 с.

- 4.191. Орлова Т.В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.) : монографія / Т.В. Орлова. – К. : Логос, 2009. – 584 с.
- 4.192. Панченко П.П. Україна в полум'ї війни 1941-1945 / П.П. Панченко (голова ред. кол.) – К. : Україна, 2005. – 569с.
- 4.193. Пам'яті полеглих. Велика Вітчизняна війна. 1941-1945 : в 16 т. – М. : Рад. енцикл., 1995. – Т. 16. – 628 с.
- 4.194. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні. 1941-1944 / Т.С. Першина. – К. : Наук. думка, 1985. – 169 с.
- 4.195. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. – К. : Генеза, 2003. – Т. 4 : Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / В.І. Кучер, В.А. Гриневич, В.С. Коваль; кер. тому В.І. Кучер. – 2003. – 584 с.
- 4.196. Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу / О. Полторацький. – К. : Держполітвидав, 1953. – 68 с.
- 4.197. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації / О.В. Потильчак. – К. : Міжнародна фінансова агенція, 1999. – 205 с.
- 4.198. Потильчак О.В. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944): політика і практика агресора / О.В. Потильчак. – К. : Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 36 с.
- 4.199. Римаренко Ю.І. Буржуазний націоналізм та його „теорії” нації / Ю.І. Римаренко. – К.: Наук. думка, 1974. – 383 с.
- 4.200. Савка Б. Копичинці: Мандрівка через століття / Б. Савка. – Тернопіль, 2001. – 593 с.
- 4.201. Саженок С.Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій війні / С.Н. Саженок. – К.: Вища шк., 1985. – 163 с.
- 4.202. Сафонова Є.В. У боях за Батьківщину: вихованці Київського університету у Великій Вітчизняній війні / Є.В. Сафонова. – К., 2005. – 80 с.

4.203. Скоробогатов А.В. Харків у період Великої Вітчизняної війни / А.В. Скоробогатов // Історія міста Харкова ХХ століття. – Х. : Фоліо, Золоті сторінки, 2004. – 537с.

4.204. Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941-1943 рр.) / Г. Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – 141 с.

4.205. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В. Скоробогатов. – Х. : Прапор, 2004. – 368 с.

4.206. Стецкевич В.В. Воєнно-мобілізаційна компанія України в перший період Великої Вітчизняної війни / В.В. Стецкевич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1996. – 452 с.

4.207. Стецкевич В.В. Україна в початковий період війни: Історіографія проблеми в контексті сучасного розвитку історичної науки / В.В. Стецкевич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1992. – 89 с.

4.208. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1992. – 510 с.

4.209. Супруненко Н. Україна в Великій Вітчизняній війні РС (1941–1945 рр.) / Н. Супруненко. – К. : Наукова думка, 1970. – 432 с.

4.210. Трощинський В.П. Найманці фашизму: (українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) / В.П. Трощинський. – К. : Наук. думка, 1981. – 139 с.

4.211. Трубайчук А.Ф. Друга світова війна (1939-1945 рр.): Коротка історія / А.Ф. Трубайчук. – К. : Вища шк., 1995. – 192 с.

4.212. Україна в полум'ї війни. 1941-1945 рр. / П.П. Панченко, В.І. Кучер, О.І. Уткін. – К. : Україна, 2005. – 560 с.

4.213. Україна крізь віки : у 15 т. / [автори В. Баран, В. Даниленко] – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 13: Україна в умовах системної кризи (1946- 1980-і рр.). – 360 с.

4.214. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941- 1945 рр. : у 3 т / [ред. кол. І.Д. Назаренко]. – К. : Політвидав України, 1967. – Т.1. – 326 с.

4.215. Чередниченко В. Анатомія зради: український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / В. Чередниченко. – К. : Політвидав України, 1978. – 334 с.

4.216. Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух Опору на Луганщині (1941-1943 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В.І. Абакумова. – Луганськ 2004. – 22 с.

4.217. Бабенко С.Ю. Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / С.Ю. Бабенко. – Донецьк, 2000. – 19 с.

4.218. Боляновський А.В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського „нового порядку” в Європі у 1941-1944 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / А.В. Боляновський. – Львів, 1999. – 16 с.

4.219. Бомбандьорова О.А. Підготовка та використання трудових ресурсів України в період Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О.А. Бомбандьорова. – К., 2002. – 18 с.

4.220. Бондаренко К.П. Діяльність Організації Українських Націоналістів напередодні і під час Другої світової війни (1938-1945): політичний та військовий аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / К.П. Бондаренко. – Л., 1997. – 17 с.

4.221. Галаган В.Я. Жінки України в роки Великої Вітчизняної війни (1941- 1945 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В.Я. Галаган. – К., 1991. – 21 с.

4.222. Гальчак С.Д. „Остарбайтери” з Поділля (1942-1947 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / С.Д. Гальчак. – Х., 2003. – 20 с.

4.223. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939-вересень 1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / В.В. Гордієнко. – К., 1999. – 20 с.

4.232. Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни: людський вимір: дис.. кад. іст. наук : 07.00.01 / Ірина Миколаївна Грідіна. – Донецьк, 2001. – 204 с.

4.233. Дзьобак В.В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В.В. Дзьобак. – Чернівці, 2002. – 17 с.

4.234. Дмитерко О.М. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944-1950- х роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України ” / О.М. Дмитерко. – Львів, 2006. – 21 с.

4.235 Лавришук В.І. Фашистський окупаційний режим в західних областях України 1941-1944 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / В.І. Лавришук. – К, 1998. – 21 с.

4.236. Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тетяна Дмитрівна Лапан. – Львів, 2005. – 235 с.

4.237. Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941-1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Антон Володимирович Меляков. – Харків, 2002. – 205 с.

4.238. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В.А. Нестеренко. – К., 2005. – 20 с.

4.239. Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах

України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України”/ Ю.О. Ніколаєць. – К., 1998. – 19 с.

4. 240. Онишко Л. Катерина Зарицька в українському національновизвольному русу (30-ті – 40-ві рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / Л. Онишко. – Львів, 2006. – 20 с.

4.241. Патриляк І.К. Діяльність Організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940-1942 рр. (військовий аспект) : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / І.К. Патриляк. – К., 2001. – 19 с.

4. 242. Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941-1943) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України”/ А.В. Скоробогатов. – Харків, 2006. – 36 с.

4.243. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті „Україна” (1941-1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / І.М. Спудка. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

4. 244. Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.) : дис.. канд. істор. наук : 07.00.01 / Ігор Станіславович Тарнавський. – Донецьк, 1999. – 220 с.

4.245. Ухач В.З. Культурно-освітня діяльність Організації Українських Націоналістів (1929-1944) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В.З. Ухач. – К., 1998. – 16 с.

4.246. Шевченко А.Є. Діяльність міліції України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / А.Є. Шевченко. – Донецьк, 1998. – 17 с.

5) енциклопедії, словники, бібліографічно-довідкові видання, книги

5.248. Визволення України: Велика Вітчизняна Війна. 1941-1945 : хронологічний довідник [До 55-ї річниці визволення України від німецько-

фашистських загарбників] / відп. ред. Е.А. Афонін. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – 136 с.

5.249. Енциклопедія українознавства : словникова частина : у 10 т. / ред. В. Кубійович. – Париж, Нью-Йорк : Молоде життя, 1954-1989. – Перевид. в Україні. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 805-1200.;

5.250. Енциклопедія української діаспори : у 7 т. / гол. ред. В. Маркусь. – К. : Інтел, 1995. – Т. 4 (Австралія-Азія-Африка). – 250 с.

5.251. Івченко Л. Жіночий рух / Л. Івченко // Енциклопедія українознавства : у 10 т. / [заг. ред. В. Кубійовича]. – К. : Ін-т укр. археографії НАНУ, 1995. – Т. 2. – К., 1994. – С. 1150-1153.

5.252. Книга Пам'яті України. Вінницька область : у 9 т. – К. : Наукова редакція головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві „Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1994-1997. – Т. 1. – 784 с.

5.253. Книга Пам'яті України. Дніпропетровська область : у 8 т. / [гол. редколегії Т.М. Кравченко]. – Дніпропетровськ : Січ, 1993. – Т. 1. – 731 с.

5.254. Книга Пам'яті України. Житомирська область : у 8 т / [гол. Редколегії Р.Р. Петровський]. – Житомир : Ред.-видав. держ. підприємство „Льонок”, 1993. – Т. 1. – 640 с.

5.255. Король В. Ю. Скільки ж все-таки солдатських життів забрала у нас Перемога над фашизмом? / В. Ю. Король // Воєнна історія. — 2005. — № 3–4. — С. 16–28.

5.256. Мослі Л. Утраченне час: Як починалася Друга світова війна / Л. Мослі ; пер. з англ. Є. Федотова ; ред. О. Ржешевський. - Воєніздат Міністерства оборони СРСР, 1972. — 376 с.

5.257. Герої Радянського Союзу : короткий біографічний словник : у 2 т. — Т. 1. — Воєнвидав Міністерства оборони СРСР, 1987

5.258. Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950 рр.) : біографічний довідник / [упорядкув. Н.М. Мудра]. – Львів : Світ, 2006. – Вип. 2. – 192 с.

5. 259. Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / [голов. ред. : М.П. Бажан]. – 2-е вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1982. – Т. 7. – 526 с.